

HASAN KALEŠI

DR IBRAHIM TEMO — OSNIVAČ MLADOTURSKOG
KOMITETA »UJEDINJENJE I NAPREDAK«

(Prilog osvetljavanju uloge Albanaca u mladoturskom pokretu)

I

U bogatoj turskoj historiografskoj literaturi posvećenoj organizaciji »Ujedinjenje i napredak« i mladoturskoj revoluciji uopšte, ime dr Ibrahima (Edhem) Tema nije nepoznato. Međutim, odmah pada u oči da se redovno navode isti podaci i citiraju isti dokumenti, preneti iz jednog te istog izvora — iz memoara osnivača ovog pokreta dr Ibrahima Tema.¹ Tako, u poznatom delu Ahmed Bedevi Kurana »Naša revolucionarna istorija i Ujedinjenje i napredak«,² kada se govori o formiranju ovog komiteta, pominje se Temo kao osnivač, daje se nekoliko podataka o njegovom hapšenju, bekstvu u Rumuniju i prenosi nekoliko dokumenata iz Temove korespondencije — sve uzete iz navedenih Temovih memoara. Autor ne daje ni u kratkim crtama njegovu biografiju, ne pominje njegov rad posle bekstva u Rumuniju, njegovu aktivnost posle mladoturske revolucije (izuzev formiranja »Osmanske demokratske partije«), ne govori o njegovoj kulturno-prosvetnoj aktivnosti među Turcima Dobrudže, nisu mu poznata njegova dela na turskom, sem memoara, a njegov vrlo raznovrstan rad u vezi s albanskim pitanjem ne pominje ni jednom reči. Gotovo iste podatke nalazimo i u njegovom nešto ranije objavljenom delu »Naša revolucionarna istorija i mladoturci«. ³ Više podataka se ne može naći ni u delu Šerifa Mar-

¹ *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti vataniye ve inkilâbi millîye dair Hatıraâtım*, Mecidiye, Romanya 1939.

² *Inkilâp Tarihimiz ve İttihad ve Terakki*, Istanbul 1948.

³ *Inkilâp Tarihimiz ve Jon Türkler*, Istanbul 1945. Isto se može reći i za njegovo kasnije delo *Osmanlı İmparatorluğunda İnkilâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Istanbul 1956.

dina »Političke ideje mladoturaka«,⁴ jer se i on isključivo služio pomenutim Temovim delom. Podatke koje nalazimo u gornjim delima preneo je i Šefket Sureja Ajdemir u svom velikom delu od tri toma posvećenom Enver-paši,⁵ s tim što on pruža interesantne podatke o sudbini Temove arhive koja je posle II svetskog rata prebačena u Albaniju, što nam je potvrdio i Temov sin dr Naim Temo usmeno i pismeno.⁶ Naravno, u svakom od ovih dela ima poneki nov i koristan podatak koji nam je u ovom radu dobro poslužio. Ali, opšta je karakteristika svih dela na turskom da ne pominju njegovu aktivnost u albanskom nacionalnom pokretu. I u nekoliko drugih dela, objavljenih na evropskim jezicima, takođe se navode isključivo podaci koje nalazimo u navedenim turskim izvorima.⁷ Svakako da autori ovih radova imaju svoja opravdanja, jer

⁴ *Jon Türklerin Siyasi Fikirleri 1895—1908*, Ankara 1964.

⁵ *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver paşa I—III*, Istanbul 1970—72. U ovom delu, samo u napomeni na strani 225, potkrale su se nekolike greške. Tako stoji da je Temo bio poslanik u Turskom parlamentu, a on to nije nikada bio, da je Temo osnovao Liberalnu partiju (Ahrar firkası), što takođe nije tačno, jer je Temo osnovao Osmansku demokratsku partiju (Osmanlı Demokrat Firkası), a Liberalnu partiju je osnovao jedan drugi Albanac, Ismail Kemal Vlora. Zatim stoji da je posle toga Temo napustio Tursku i da se iselio u Rumuniju, a Temo je pobeгаo u Rumuniju još 1895. godine, a posle mladoturske revolucije se vratio u Istanbul, pa je opet otišao u Rumuniju.

⁶ Po rečima dr Naima Tema, sina dr Ibrahima Tema, kao i na osnovu pisma koje mi je uputio 16. XII 1974. godine, dr Ibrahim Temo je ostavio svojoj ženi zavet da se dokumenti koji se odnose na Albaniju predaju Albanskoj ambasadi u Bukureštu i da ih ovi prenesu u Albaniju, a dokumenti koji se odnose na Tursku da se predaju Turskoj ambasadi i da ih ova prebaci u Tursku. Međutim, dok službenici Turske ambasade nisu pokazali nikakvo interesovanje, sekretar Albanske ambasade u Bukureštu došao je jednog dana u Temovu kuću u Konstanci sa jednim službenikom Ministarstva spoljnih poslova Rumunije i preuzeo sva dokumenta,

izdajući Temovoj ženi potvrdu a kasnije i zahvalnicu. Svi ovi dokumenti se danas nalaze u Arhivu istorijskog instituta u Tirani. Ova arhiva je sigurno vrlo interesantna za upoznavanje celokupnog rada Tema, njegove aktivnosti u Bugarskoj i Rumuniji za njegovo interesovanje za albansko pitanje, za osvetljavanje raznih frakcija unutar samog mladoturskog pokreta kao i za osvetljavanje rada Sukuti-ja, jednog od saosnivača komiteta »Ujedinjenje i napredak«, jer kada je Sukuti umro, sva njegova prepiska je data Temu, o čemu će i kasnije biti reči. Ajdemir (*n. d.* I, 227—228), ne navodeći nikakav izvor, kaže da su svi ovi dokumenti fotografisani i po jedan primerak je sačuvan u Državnoj arhivi Rumunije, dok je meni poznati rumunski turkolog Guboglu, koji radi u Arhivu Rumunije, pričao da nisu pravljene fotokopije.

⁷ Up., npr., E. E. Ramsaur, *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton University Press 1957. (Ovo delo je prevedeno i na turski kojim smo se mi u ovom radu koristili: *Jon Türkler ve 1908 İhtilali*, Sander Yayınlar, Istanbul 1972); Ş. Mardin, *The Genesis of Young ottoman Thought*, Princeton 1962; B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London—New York—Toronto 1961; Y. Y. Petrosyan, *Sovyet Gözüyle jontürkler*, Bilgi Yayınevi, Istanbul 1974 (Prevod s ruskog); u Uvodu (str. 13) Petrosjan ističe da je koristio Temovu

su uzimali samo one podatke koji bi im mogli najbolje poslužiti u obradi njihove opširne teme o mladoturskom pokretu, a mnogi podaci su im, verovatno, nedostajali, jer smo mogli konstatovati da se gotovo niko nije koristio tadašnjom albanskom štampom, iako je u većini pisana na francuskom jeziku. Koliko je nama poznato, jedini članak posvećen Temu, bilo u Turskoj bilo vani, jeste članak dr Süheyl Ünverā,⁸ profesora Medicinskog fakulteta u Istanbulu i direktora Instituta za istoriju turske medicine. Naime, S. Ünver je sreo Temu na međunarodnom Kongresu lekara u Bukureštu 1932. godine i zamolio ga da mu pošalje svoju kratku biografiju. Temo je to učinio i S. Ünver ju je bez izmena i dopuna objavio na osam stranica, baš onako kako mu je Temo napisao. Naravno, ni ovde se ne govori o Temovim delima niti o njegovom delovanju u albanskom nacionalnom pokretu.

S druge strane, dr I. Temo se pominje i u albanskoj istoriografiji, ali i ovde dosta jednostrano. Tu i tamo se pominje da je bio jedan od osnivača komiteta »Ujedinjenje i napredak«, navodi se poneka njegova inicijativa u vezi s albanskim pokretom, a o njegovom kulturno-prosvetnom radu među Turcima u Dobrudži, njegovim delima, nema ni reči. Tako u »Istoriji albanskog naroda« jednom se pominje kao autor jednog memoranduma koji su zajedno uputili N. Načo, F. Konica i dr Temo Visokoj porti a kojim su tražili sprovođenje reformi, drugi put kao jedan od osnivača komiteta »Ujedinjenje i napredak«, a treći put kao kandidat za poslanika u Turskom parlamentu.⁹ Tako, njegova dosta bogata i kontinuirana aktivnost u vezi sa albanskim pokretom ispada slučajna i parcijalna, a njegov boravak u Albaniji, njegova publicistička aktivnost, njegovo učešće na konferenciji mira u Parizu kao predstavnika Albanaca Rumunije uopšte nisu pomenuti. Nešto više podataka o njemu kao osnivaču komiteta »Ujedinjenje i napredak« kao i osnivaču »Osmanske demokratske partije« imamo u delu Stavro Skendija, inače najboljem radu o albanskom nacionalnom pokretu od 1878—

zaostavštinu u njegovoj kući u Međždijiji i zahvaljuje Temovoj ženi Nafiji. Ovo se vidi i iz samog rada i Petrosjan je prvi koji je ovu zaostavštinu koristio. Međutim, svi su izgledi da njegovu zaostavštinu na albanskom jeziku, koja nije mala i manje važna, nije mogao da koristi, verovatno zbog nepoznavanja albanskog jezika. Inače, posle smrti Temove žene, onaj deo Temove zaostavštine koji nije prenet u Tiranu, prenet je Temovoj kući u Konstanu i to je ista ona koju smo i mi koristili; G. Z. Aliev, *Turcia v period pravlenija mladotirok*, Moskva

1973. Ima i drugih dela posvećenih mladoturskom pokretu, ali ova su najvažnija i u njima je uglavnom obuhvaćena sva literatura o ovom pitanju.

⁸ Dr A. Süheyl Ünver, *Doktor Ibrahim Temo* (Romanya 70 ci yılınin Romen doktorları tarafından kutulanması vesilesile), str. 1—8. Ja sam rad dobio od Temovog sina i tu nema nikakvih drugih podataka, tako da ne znam da li je tako štampan ili je separat iz nekog časopisa.

⁹ *Historia e popullit shqiptar* II Prishtinë 1969, 230, 260, 318.

1912. godine,¹⁰ ali ti su podaci, uglavnom, preneti iz navedene knjige Ramsaura. Isti je slučaj i sa knjigom pokojne sovjetske historičarke I. G. Senkevič posvećenoj albanskom oslobodilačkom pokretu 1905—1912. godine.¹¹

U ovom našem radu mi ćemo pokušati da damo potpuniju sliku o Temu, da plastičnije osvetlimo njegov život, da damo više podataka o njegovom revolucionarnom, prosvetiteljskom i spisateljskom radu kao i da, bar donekle, odredimo mesto koje mu zasluženo pripada u novijoj turskoj istoriji i albanskom nacionalnom pokretu. Usput ćemo dati i niz podataka o pojedinim Temovim saradnicima koji se u mnogim izvorima pominju i o kojima se gotovo ništa ne zna, a koji su u većini bili Albanci. I mi ćemo se koristiti Temovim memoarima koji su nam, uz mnogobrojne podatke iz drugih izvora, poslužili kao osnova za rekonstrukciju njegove biografije. Ovi memoari nisu obično sećanje na događaje na koje je Temo aktivno uticao i bio jedan od glavnih aktera, već i svedočanstvo o vremenu, o pokretu koji je promenio sudbinu Osmanskog Carstva i u velikoj meri uticao na sudbinu balkanskih naroda. Niz sitnijih događaja koje ne mogu da osvetle dokumenti, razjašnjeni su zahvaljujući ovim memoarima. Temo je u knjizi objavio i niz pisama koja se redovno preštapavaju, jer objašnjavaju mnoge događaje, odnose između pojedinih rukovodilaca pokreta, neslaganja u stavovima pojedinih ličnosti ili pojedinih komiteta, razne nijanse u pogledima itd. Vrednost ovih memoara je utoliko veća što u prvoj fazi mladoturskog pokreta gotovo da nemamo memoarske literature, koja je inače vrlo bogata u turskoj književnosti XIX veka. Čudnom nekom koincidencijom o drugoj fazi ovog pokreta postoje memoari još dvojice drugih Albanaca i to Nijazi-bega iz Resna,¹² nazvanog »heroj slobode«, koji je prvi sa svojim bataljonom iz Resna pobeo u šumu i time najviše doprineo udaru koji je izvršila Bitoljska armija, i Kâzım Nami Duru, takođe Albanac, koji je bio kapetan u Albaniji. On je oko 1957. objavio svoje memoare,¹³ ali i ovi i Nijazijevi zaostaju u odnosu na Temove. Inače, kako smo pomenuli, Temovi memoari se danas redovno citiraju u svakom radu o mladoturskom pokretu, ali u puno slučajeva posredno, ne izvorno na osnovu uvida u memoare.

Posebno su nam bili korisni podaci koje smo dobili usmeno ili pismeno od njegovog sina dr Naima Tema, oftalmologa u Konstanci,

¹⁰ *The Albanian National Awakening 1878—1912*, Princeton 1967. O Temu se govori na str. 335—38 i 401, ali kako ćemo kasnije videti, i kod Skendina ima dosta grešaka, i većina podataka uzeto je od Ramsaura.

¹¹ I. G. Senkevič, *Osvoboditel'noe dviženje albanskogo naroda v. 1905—1912*. Moskva 1959.

¹² *Hatirat-ı Niyazi yahut Tarihiçe-i Kebir-i Osmani'den bir sahife*, Istanbul, Sabah Matbaas¹ 1326.

¹³ *İttihat ve Terakki Hatiratim*, Istanbul 1957. Ovi memoari se moraju konsultovati pri izučavanju aktivnosti mladoturskog pokreta u Albaniji, jer je autor bio jedan od osnivača mladoturskih komiteta u Tirani i Skadru.

naročito u vezi s onim delom Temove biografije za koju ne nalazimo podatke u Temovim memoarima, tj. od 1939. do njegove smrti 1945. i mnogo drugih pojedinosti. On nam je poslao izvestan broj novina, časopisa, brošura, memoranduma i štampanih knjiga na turskom, albanskom i francuskom, sačuvanih u Temovoj kući u Konstanci.¹⁴ Ovaj materijal jasno pokazuje do kog je stepena Temo bio angažovan oko albanskog pitanja i osvetljava mnoge njegove poglede i stavove koji su do danas bili nepoznati. Posebno su nam koristili neki brojevi časopisa »Albania«, koji je izdavao Faik Konica u Brislu i Londonu¹⁵ i »L'Albanie«, koji je u Ženevi i Brislu izdavao Derviš Hima.¹⁶ Hima, bez sumnje, najveći borac protiv sultanskog apsolutizma, najveći idealista u borbi za albansku autonomiju i albansku prosvetu krajem XIX i početkom XX veka, bio je Temov zemljak, njegov štićenik i saradnik i Temo ga često pominje u svojim memoarima.¹⁷ Temo nas, takođe, interesuje i kao pisac turskih pedagoških i medicinskih dela i kao publicista, jer se kao takav uklapa u naš dugogodišnji naučnoistraživački projekt o Albancima u turskoj književnosti, za koji nam je ideju dao pokojni H. Šabanović. Istovremeno, ovim radom želimo da iniciramo dalja istraživanja o učešću Albanaca u mladoturskoj revoluciji, njihovim nadama i razočaranjima, njihovoj tako važnoj ulozi, koja do danas nije dovoljno istaknuta. Uzimajući Temu kao primer, cilj nam je, takođe, da ukažemo i na ulogu koju su igrali u albanskom nacionalnom pokretu pojedini Albanci sa Kosova i Makedonije, čija je uloga minimizirana u albanskoj historiografiji, dok je, s druge strane, uloga mnogih za koje istorijski podaci govore da su vodili jednu grkofilsku politiku, naduvana samo zato što su iz južne Albanije.

¹⁴ Ja mu ovom prilikom izražavam svoju zahvalnost, jer bez ovih podataka i materijala ne bih se usudio ni da pristupim izradi ovog rada.

¹⁵ O Faik Konici v. naš članak u »Biographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas«, Band II, München 1975, s. v. *Konica Faik*.

¹⁶ Koliko pojedini strani istraživači greše, pokazuje primer Ramsaura (n. d. 80) koji kaže da su Faik Konica i Derviš Hima zajednički osnovali list »Albania«. Međutim, radi se, u stvari, o dva lista: jedan je »Albania« koji je izdavao Konica prvo u Briselu, a zatim u Londonu, a drugi »L'Albanie«, koji je izdavao Derviš Hima nešto kasnije u Ženevi i Briselu. Da je autor pogledao neki broj časopisa »L'Albanie«, vi-

deo bi da u svakom broju stoji na francuskom: »Dans le temps, un autre journal albanais se publiait à Bruxelles, lequel a transféré sa rédaction à Londres. Pour ne pas confondre deux journaux, nous sommes forcés de déclarer, nous aussi, que nous n'avons rien de commun avec L'Albania de Londres.« I sam Konica je napadao Himu što je uzeo ovaj naslov za svoj časopis. Pa i pojedini albanski istraživači, kada govore o L'Albanie Derviša Hime mešaju ga sa Albania Konice. Inače, Konica, za razliku od mnogih Albanaca, od samog početka bio je protiv mladoturskog pokreta i mladoturke nazivao šarlatanima.

¹⁷ O Derviš Himi v. naš članak u »Bibliographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas«, Band II, München 1975, s. v. *Hima Dervish*.

II

Dr Ibrahim Temo je rođen u Strugi (SR Makedonija) marta 1865. godine. Otac mu se zvao Murat, sin Mustafe, a poreklo vode iz Mata u Albaniji. Odatle su se, za vreme Kara Mehmed-paše, spustili u Strugu. Za vreme turskih osvajanja, kako sam Temo kaže, mnogi su iz njegove porodice služili na raznim serhadima, a neki su i živote položili na bojištima.¹⁸ Osnovnu školu i dva razreda niže gimnazije (rüşdiye) završio je u Strugi, koju u svojim memoarima naziva »moja lepa Struga«. Odmah posle toga, oputovao je u Istanbul gde je, uz protežiranje Ismail-beg Toptanija i Hajdar-bega Blošmija, koji su bili prijatelji njegovog oca, uspeo da dođe do Ibrahim-paše, profesora geologije, takođe Albanca iz sela Blošmi u južnoj Albaniji, koji ga je upisao u medicinsku gimnaziju (Tıp idadiyesi). Pošto nije imao sredstava za izdržavanje, podučavao je sina jednog apotekara Grka i kod njega se hranio i spavao. Završivši s uspehom prvi razred, 1885/6. godine, prešao je u vojnu medicinsku gimnaziju (Askeri Idadiye-i Tıbbiye). Pored predmeta koji su se u školi predavali, Temo se posebno interesovao za političku literaturu. U školi se upoznao sa Dijarbekirli Ishak Sukutijem, koji će sve do svoje smrti ostati najbolji Temov prijatelj i saradnik, zatim Dževdet Osmanom, Šerafeddin Magmunijem, Arnaut Rizaom, Džihangirli Adilom i drugima koji će igrati vrlo važnu ulogu u mladoturskom pokretu. Posredstvom svojih prijatelja u Istanbulu, od kojih su većina bili Albanci, Temo nabavlja raznu političku literaturu, većinom slobodoumnu, nadojenu zapadnim političkim liberalnim idejama, koja se na turskom štampala u inostranstvu, a takođe čita i dela na francuskom koji je rano naučio tako dobro da je kasnije pisao političke članke na francuskom jeziku. Ova literatura, u koju Temo ubraja i »San« (Rüya) od Namik Kemala, kao i razne napredne ideje nailazile su na veliki odjek među učenicima ove škole koja je postala žarište revolucionarnog, antiapsolutističkog pokreta. Zbog ovog političkog rada, jednom je, iako vrlo mlad, uhapšen, ali je pobjegao iz zatvora i posredstvom prijatelja svoga oca uspeo je da ponovo bude primljen u školu. Po završetku druge godine, za vreme školskog raspusta, Temo je oputovao u Strugu da poseti svoje roditelje.

Pošto je završio vojnu medicinsku gimnaziju, Temo se 1888/9. godine upisao na vojno-medicinski fakultet. (Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye). To je bila moderna škola, osnovana po uzoru na evropske fakultete. Dok je bio na prvoj godini, studenti su organizovali jedan štrajk protiv uvođenja vojnih uniformi, što je izazvalo veliko uzbuđenje na dvoru. Uz velike napore, on u jednoj polaže ispite za dve godine. Svoj započeti rad na širenju naprednih ideja nastavio je i ovde. Glavni je posrednik između ljudi slobodarskih ideja van škole i jednog kruga studenata — njegovih prijatelja koji se oduševlja-

¹⁸ I. Temo, *n. d.* 8.

vaju ovim idejama i sanjaju o oslobođenju od apsolutizma sultana Abdul-Hamida i o uvođenju konstitucionalizma.

U maju 1889. godine četvorica studenata ove škole: Ibrahim Temo, Ishak Sukuti, Mehmed Rašid i Abdullah Dževdet,¹⁹ na Temovu inicijativu, formiraju tajno društva za borbu protiv apsolutizma, iz koga će izrasti razni kružoci, sekcije, filijale i udruženje »Ujedinjenje i napredak« (Ittihad ve Tarakki) koji će izvesti mladotursku revoluciju. Svi su izgledi da je Temo kao uzor poslužila organizacija Karbonara u Italiji. Međutim, mi smo više skloni da verujemo da je Temo osnovao ovu organizaciju po ugledu na »Ethniki Etairia«.²⁰ Prema nekim izvorima, Temo je godinu dana pre formiranja društva, za vreme godišnjeg odmora, krenuo za Strugu brodom preko Italije. On je, zajedno sa jednim prijateljem, proveo nekoliko dana u Brindiziju i Napulju, tamo je posetio jednu masonsku ložu²¹ i upoznao se sa načinom organizacije Karbonara

¹⁹ Dr Abdulla Dževdet je ostao do kraja privržen Temu. Njih dvojica su krajem 1909. godine osnovali Osmansku demokratsku partiju. U vezi s njim, navešćemo jedan nepoznat podatak. Temo je dao Himi predlog da 1910. godine štampa brošuru dra Abdullaha Dževdeta »Strah od života« (*Yaşamak Korkusu* — Naširi: Arnavud Gazetesi müdürü Derviş Hima, Der-i Saadet, Matbaa-i Cihan, 1326). To je sociološko-moralna rasprava u kojoj autor raspravlja o tome kako treba izabrati životnu profesiju, kako razviti ličnu inicijativu, kako steći samopouzdanje. A. Dževdet se obara na tadašnje shvatanje da je najbolja profesija državna služba, jer ona kvari ljude, oduzima im inicijativu, navodi ih da budu poslušni i ponizni, navodi ih na korupciju itd. Za ovu knjigu je Temo napisao predgovor ističući da se autor odrekao honorara u korist opravke groba Sukutija i predao je Himi. Hima je pročitao raspravu u rukopisu, napisao uvod i štampao je. Hima raspravu smatra naročito korisnom za Albance čiji je broj u turskoj administraciji bio veoma veliki, ali su bili razbacani na raznim stranama Carstva, daleko od svoje otadžbine, kojoj na ovaj način nisu mogli ništa da pomognu. Po Himi, Ilbanci imaju sve uslove da razviju svoju inicijativu i svoje stvaralačke sposobnosti. Zbog toga on raspravu prepo-

ručuje svima, Osmanlijama, a naročito Albancima kojima treba da posluži kao lekcija u vaspitanju i kao veliki podsticaj.

²⁰ U svojim memoarima Temo ne pravi čak ni aluziju na neki uticaj karbonara, ali je zato, u diskusiji sa svojim drugovima, navodio slučaj organizacije *Ethniki Etairia*, koju su, po njegovim rečima, osnovala tri neškolorana Grka u Odesi i koja se posle pretvorila u masovnu organizaciju.

²¹ Up., npr., E. E. Ramsaur, *n. d.* 32. Nemamo nikakvih podataka da je dr Temo bio mason, ali se zato sa sigurnošću zna da su mnogi mladoturski rukovodioci bili masoni. Među njima najpoznatiji bio je Talat-paša, koga je u masonsku ložu primio vrhovni majstor solunske lože »Macedonia Risorta« Emanuel Karasi, Jevrejin iz Soluna. Karasi je ustupio sedište svoje lože mladoturcima u Solunu i oni su tu držali tajne sastanke. On je posle mladoturske revolucije bio poslanik u Turskom parlamentu i zajedno sa Albancem Esat-pašom Toptanijem bio u komisiji koja je predala sultanu Abdul-Hamidu II odluku o svrgavanju s prestola. Interesantno je da su i Bektašije bile povezane sa masonima što potvrđuje pesnik i filozof Riza Teufik, koji je i sam bio mason, kao i neke melamije, npr. Brusali Mehmed Tahir, čuveni autor dela »Osmanlı Müellifleri«.

i njihovom ulogom, pa je tada i odlučio da osnuje sličnu tajnu organizaciju. Ovaj uticaj Karbonara pojedini istraživači nalaze i u tajnim brojevima koje je imao svaki član društva. Tako je Temo imao broj 1/I, tj. član broj jedan u prvoj ćeliji. Svaki član je poznavao samo petoricu drugih članova.²² I tako, ova četvorica zaverenika, počeli su da uključuju u ovaj tajni kružok studente Vojno-medicinske akademije. Na Temovu inicijativu, nakon dva meseca, održan je prvi skup tajnog društva van grada u skrivenoj bašti neke kafane, nedaleko od Topkapu u Istanbulu, koju je držao Albanac Aluš-aga. Na skupu je učestvovalo dvanaest zaverenika. Temo navodi imena devetorice, među kojima su, pored ostalih, bili pravnik Hersekli (Hercegovac) Ali Ruždi, novinar Izmirli Ali Šefik, dr Abdullah Dževdet i drugi, od kojih se imena trojice Temo ne seća. Na sastanku su se dogovorili o tajnosti u radu i o načinu prijema u organizaciju. Za predsebnika je, kao najstariji iz grupe, izabran Hersekli (u nekim izvorima Bosnali) Ali Ruždi.²³ Već na ovom sastanku došlo je do razmimoilaženja oko prijema članova, jer su neki tražili da članovi budu samo muslimani, dok je na insistiranje Tema odlučeno da se primi svaki Osmanlija, bez obzira na veru i narodnost, ako je dobronameran i spreman da se bori protiv apsolutizma. Na drugom sastanku, na kome iz razloga bezbednosti nisu učestvovali Temo i Sukuti, odlučeno je da se počne sa formiranjem odvojenih kružoka i grupa. Društvo je počelo naglo da se širi u Istanbulu, naročito među vojnim pitomcima raznih akademija pa i oficirima, a uskoro je počelo da stiže pristalice i po vilajetima. Temo je lično primio u društvo Kosovoali Ibrahim efendiju,²⁴ Nedžip Dragu iz Kosovske

Još čudnije je da je i Šejhul Islam za vreme mladoturaka Musa Kâzım efendi bio mason, a to potvrđuje sâm Rıza Teufik.

²² P. Fesch, *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris 1907, 33. Ove podatke nalazimo i u drugim izvorima, pa i u biografiji Teme.

²³ Temo za njega kaže da je bio visoki službenik, dok u nekim izvorima nalazimo kao Hukukcu (pravnik ili student prava) Hersekli Ali Ruždi. Međutim, šta je kasnije bilo s njim, nismo mogli da utvrdimo.

²⁴ *Kosovoali Ibrahim efendi* (u nekim izvorima Ibrahim Ipekli, Hafiz Ibrahim Hoca) rodom je iz Peći, na Kosovu. Iako nije bio među prvom četvoricom osnivača komiteta »Ujedinjenje i napredak«, prema svim izvorima, on je jedan od najstarijih članova. Na širem sastanku koji je organizovan blizu Topkapu kada je službeno osnovano društvo, učestvo-

vao je i pomenuti Ibrahim Ipekli. On je kasnije osnovao mladoturski komitet u Jedrenu. On je primio u organizaciju Talat efendiju, budućeg velikog vezira Talat-pašu, koji je tada u Jedrenu bio poštanski službenik. Izgleda da se u ovaj ogranak uključio i Nedžip Draga koji je, prema nekim izvorima, tada bio u Jedrenu carinski službenik. U svim turskim izvorima se ističe da je Ibrahim Ipekli bio veliki idealista i njegova je zasluga što se pokret proširio među oficirima jedrenskog garnizona. Ali uskoro je ova organizacija otkrivena i učesnici uhapšeni. Ibrahim Hodža je bio osuđen na šest godina zatvora. Proveo je godinu i po dana u zatvoru u Jedrenu, nakon čega je pomilovan. Tada je Talat efendija premešten u Solun gde je nastavio svoju aktivnost i bio primljen u masonsku ložu. Posle mladoturske revolucije, Ibrahim Ipekli je postao član Cen-

Mitrovice,²⁵ svršenog studenta Više administrativno-upravne škole »Mülkiye«, kao i budućeg poslanika Kolonije u Turskom parlamentu Sahin Kolonju.²⁶ Pred Temom je položio zakletvu i kasniji ideolog turskog nacionalizma Zija Gek Alp.

Te godine Temo je otputovao u Strugu da provede godišnji odmor i radi na formiranju novih grupa u Strugi i Ohridu. Ali, ovde je bio uhapšen i pod stražom, preko Skoplja i Soluna, sproveden u Istanbul. Posle istrage od nekoliko nedelja, oslobođen je zbog nedostatka dokaza. Godine 1893. završio je medicinski fakultet. Kako piše u svojim memoarima, dok je bio na fakultetu, napisao je sledeća dela:

1) *Aile Tabibi* (Porodični lekar), na preko 300 strana, koje je štampao Jermenin Arakel efendi u 1.000 primeraka,

2) *Tegaddi ve devam-i hayat* (Isхрана i trajanje života), stručna rasprava, o kojoj ne piše da li je objavio ili ne,

3) *Kudus hastalığı »Daülkelb«* (Besnilo), diplomski rad koji je odbranio pred profesorskom komisijom, ali koji nije štampan. Kada je završio fakultet, bio je 1239. lekar koji je diplomirao na ovoj akademiji.²⁷

Istovremeno je kao vojni lekar dobio i oficirski čin 27. marta 1883. godine, stupio je kao stažista u čuvenu bolnicu na Hajdar-paši, gde je radio šest meseci, nakon čega je postavljen za lekara

tralnog komiteta organizacije »Ujedinjenje i napredak«, a 1908. i 1912. bio je biran za poslanika Peći u Turskom parlamentu. Ne znamo da li je bio na ovaj ili onaj način angažovan oko albanskog pitanja. Međutim, izgleda nam interesantno jedno pismo Dervish Hime upućeno iz Istanbula Ministarstvu spoljnih poslova Austrougarske 23. januara 1912. gde stoji: »Danas mi je poslanik Peći, Hafiz Ibrahim, jedan od najaktivnijih članova unionista, predložio jedno rešenje. On mi je rekao da će konsultovati novog Šejhul-Islama u vezi sa sledećim rešenjem: Albanski muslimani, svesni da treba obavljati versku nastavu, Kur'an će izučavati arapskim alfabedom; s druge strane, sve meteorološke nauke da se izučavaju latinskim alfabedom. Ja mislim da je to vrlo mudro. Videćemo kakvu će odluku doneti Šejhul-Islam koji je jedan dobar Albanac.«

²⁵ O *Nexhip Dragi* v. opš. naš članak u »Biographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas«, Band I, München 1974, s. v. *Draga Nexhip*.

²⁶ O *Shahin Kolonji* v. opš. naš članak u »Biographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas«, Band II, München 1975, s. v. *Kolonja Shahin*.

²⁷ Temo s ponosom ističe da je diplomu dobio iz ruku Besim Omer-paše. Ovaj Besim Omer-paša je takođe poreklom Albanac iz Narda u južnoj Albaniji. Bez sumnje, on je kao lekar najviše doprineo razvoju turske zdravstvene vojne i civilne službe. Još 1853. godine završio je Vojnomedicinsku akademiju i četiri godine je proveo na specijalizaciji u Parizu. Dugo godina bio je profesor Vojnomedicinske akademije, dobio zvanje ferika (divizijskog generala), osnovao je turski polumeseč i bio njegov dugogodišnji predsednik, bio dekan Medicinskog fakulteta, a posle proglašenja Republike i rektor univerziteta. Napisao je oko 50 dela iz oblasti medicine, zdravstvene zaštite i zdravstvenog prosvetavanja. (Opš. Ibrahim Alaettin, *Meşhur Adamlar. Hayatları, Eserleri*, Istanbul 1933—35, s. 147—148.)

u očnom odeljenju iste bolnice. Tada se u Istanbulu pojavila kolera i on se posvetio borbi protiv ove opake bolesti. Danju je radio u bolnici, a uveče se bavio političko-propagandnim radom. Baš u to vreme Istanbul je zadesio zemljotres i Temo je napisao nekoliko stihova povezujući zemljotres sa potresom koji će zadesiti apsolutistički režim. Stihovi su počeli da kruže među studentima i Temo je ponovo uhapšen. Ali kako nije ništa priznao, a pri suočenju sa nekim svedocima nije moglo da se dokaže da je on autor tih stihova, bio je ponovo oslobođen. U to doba mladoturski pokret se brzo širi, već je bio zahvatio naročito studente viših vojnih škola — Medicinsku akademiju (Tıbbiye), višu administrativno-upravnu školu (Mülkiye), vojnu akademiju (Askeriye) i pomorsku akademiju (Bahriye). Istovremeno se povećao broj emigranata u Evropu, koji su bežali od hapšenja i internacije. U raznim centrima Evrope i u Egiptu počeli su da organizuju komitete i društva, da pokreću listove i objavljuju publikacije koje su tajnim kanalima stizale u Tursku.²⁸ Ali istovremeno povećavao se i teror i broj uhapšenih, naročito

²⁸ O formiranju ovih mladoturskih kružoka, klubova i komiteta u raznim centrima Evrope, ima dosta podataka u delima citiranim u nap. 2, 3, 4, 5. i 7. Međutim, svi ovi komiteti nisu bili ni horizontalno ni vertikalno povezani tako da se gotovo ne može govoriti o jednoj jedinstvenoj organizaciji. Kako ćemo u nastavku našeg rada videti, pokušaj za ujedinjenje mladoturaka u Parizu pretrpeo je neuspeh još na prvom Kongresu u Parizu 1902. godine. Jedino u čemu su se slagali to je bila borba protiv apsolutizma i za uspostavljanje konstitucionalizma. Zato je neshvatljivo što B. Hrabak u svom radu »Kosovo prema mladoturskoj revoluciji 1908. godine« (Obeležje 5, Priština 1974) daje toliku važnost mladoturskom Kongresu u Parizu 1907. godine, ističući kako na ovom kongresu nisu pomenuti Albanci i Srbi i da se ovi ne nalaze među potpisnicima rezolucije osmanskih komiteta »Ujedinjenje i napredak«. Prvo, ne može se govoriti o nekom srpskom učešću u mladoturskom pokretu, kakav je slučaj sa Albancima, Arapima, Jermovima, Jevrejima itd. Drugo, ovaj kongres su organizovala dva pariska komiteta, onaj princa Babahuddina i onaj Ahmed Riza na osnovu traženja jermenske organizacije »Tasnaksijon«. Treće, na njemu nisu

uzele učešća mladoturske organizacije Rumelije, koje su, u stvari, izvele revoluciju, ni ti predstavnici mnogih drugih komiteta u inostranstvu, sem Pariza, itd. Zatim, odluke ovog kongresa ostale su bez ikakvog efekta, a Ahmed Riza je još na samom početku napustio skup. Mnogo važniji je bio, naročito u pogledu važnosti predstavnika, kongres iz 1902. godine, ali ovde je nastao otvoreni rasep i Albanci, koji su imali dosta predstavnika u njemu, zauzeli su stav protiv grupe Ahmed Riza. Zatim, pariski komitet se nije zvao »Ujedinjenje i napredak«, nego je od 1902. godine uzeo naziv »Napredak i ujedinjenje« (Terakki ve Ittihad), budući da su stvorene dve frakcije, ona Ahmed Riza i ona princa Sabahuddina i Ismaila Kemala. B. Hrabak kaže da je koristio dokumente Bečkog arhiva, a on je koristio samo jedan mali broj koji je objavio Ž. Avramovski, jer u Beču ima još mnogo materijala o ovom pitanju. U radu ima i mnogo grešaka u nazivima pojedinih institucija, u imenima itd., što kvari utisak o ovom, inače do sada najboljem radu posvećenom albanskom skupu u Kačaniku 1908. godine. Takođe pada u oči da autor uopšte ne poznaje evropsku literaturu (za tursku mu ne zameramo) posvećenu mladoturskoj revoluciji.

među lekarima, oficirima i drugim intelektualcima. Dok je jednog dana Temo radio u bolnici Hajdar-paša, došli su oficir i agent u civilu, uhapsili ga i odveli u čuvenu kasarnu Tophane. Tada je uhapšen i dr Šukri Kamil, jedan od organizatora komiteta. Ali i ovom prilikom Temo je uspeo da se izvuče. Kada je u Istanbulu počeo progon Jermena, posle njihove neuspele pobune, dr Temo, Ishak Sukuti i dr Ismail Ibrahim nabavili su litografiju u kući Albanca iz Debra Behdžet efendije, štampali letak i rasturili ga po Istanbulu. U njemu su izrazili žaljenje zbog pobune Jermena, ali su svu krivicu za njihovu pobunu, njihov progon i huškanje naroda protiv njih prebacili na apsolutističku vlast koja nije ništa preduzimala na sprovođenju reformi. U letku se narod poziva da ustane i svrgne apsolutističku vlast sultana. Letak su potpisali kao »Osmanško društvo Ujedinjenje i napredak (*Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti*). To je, izgleda, prvi manifest ovog društva i prvi javni istup pod ovim nazivom. Ovaj manifest, — kako ga naziva Temo u svojim memoarima — ostavio je mučan utisak na sve koji su ga pročitali i o njemu se dugo govorilo po Istanbulu. Nije prošlo dugo vremena, a Temo je ponovo uhapšen, jer je u jednom pismu koje je policija zaplenila, pomenuto društvo i u vezi s njim i Temovo ime. Na sreću, prilikom pretresa njegove sobe u bolnici nije pronađen nikakav sumnjivi materijal. I pored pritiska u zatvoru, u kome je ostao 12 dana, Temo nije ništa priznao. Međutim, sumnju vlasti nije mogao da skine sa sebe. Posle nekoliko dana, bio je premešten u Ergani Madeni u Anadoliju, kao bataljonski lekar. Jasno je da je cilj vlasti bio da se izoluje što dalje od Istanbula. Ne želeći da ode u Anadoliju, jer je postojala opasnost da tamo bude i likvidiran, Temo je odlučio da beži u inostranstvo. Poznavao je sedam studenata Vlaha iz Albanije koji su studirali u Istanbulu, od kojih je dvojicu Temo bio primio u društvo. Oni su preuzeli na sebe da ga prebace u Rumuniju. Pored ličnog poznanstva, postojao je još jedan razlog da pomognu Temu. Naime, nekoliko godina ranije, bilo je došlo do velikog sukoba između Vlaha, s jedne, i Grka i Bugara, s druge strane, u vezi sa vlaškim crkvama i školama. Vlasi i Albanci ortodoksi tražili su od osmanskih vlasti da se njihova crkva i njihove škole odvoje od grčke i bugarske crkve. Zbog toga su episkop Korče Haralambi Balamači i inspektor rumunskih škola Filip Margarit došli u Istanbul radi ostvarenja ovih prava. Carigradska patrijaršija je episkopa Balamačija ekskomunicirala i da joj je došao u ruke, kako kaže Temo, iščupali bi mu i bradu.²⁹ Njih nekoliko

²⁹ Ovde se svakako misli na Apostola Margarita (1832—1903), najvećeg borca za nacionalna prava Vlaha (Cincara) u Osmanskom Carstvu, velikog prosvetitelja i inspektora rumunskih škola u Rumeliji. Mi nismo mogli da utvrdimo kada je do

ove posete Istanbulu došlo, mada je sigurno da je jednom posetio Istanbul. Inače, on je još 1880. godine govorio austrijskom konzulu u Solunu o potrebi formiranja autonomne Albanije s kojom bi Vlasi bili povezani u zajedničkoj borbi protiv

vlaških studenata, zajedno sa nekim albanskim studentima na čijem je čelu bio dr Temo, sprečili su da im se nešto dogodi. Zbog ove usluge, ovi vlaški studenti su sada hteli da se oduže Temu, a njihove veze sa rumunskom vladom bile su vrlo dobre. I, jednog dana, obučen u civilno odelo, Temo se tajno ukrcao na rumunski brod »Meteor« i 1. oktobra 1895. godine stigao u Konstancu. Nakon tri dana, otputovao je u Bukurešt i na poziv Nikole Načoa iz Korče u južnoj Albaniji³⁰ smestio se u albanskoj večernjoj školi koju je Načo bio osnovao.³¹ Načo je Temu pružio veliku materijalnu i mo-

velikogrčkih i velikobugarskih aspiracija. Ovaj svoj plan on je izneo i u jednom proglasu upućenom Albancima u kome se plediralo na zajedničku albansko-vlašku saradnju. To je zagicalo austrougarske političke krugove pa se 1889. godine pojavio projekat o osnivanju jedne »Albano-Makedonije« pod pokroviteljstvom Austro-Ugarske u kojoj bi Vlasi igrali važnu ulogu. Ova albansko-rumunska saradnja se odvijala i u Bukureštu. Na žalost, i ovo pitanje albansko-rumunske saradnje nije gotovo ni dotaknuto u savremenoj albanskoj istoriografiji, već se njime delimično bave stranci. (O gornjim problemima v. opširnije: Max Demeter Peyfuss, *Die Aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest /1913/ und die Haltung Österreich-Ungarns*, Hermann Böhlau, Wien 1974, 64—68.)

³⁰ Nikola Načo je najvažnija ličnost i najinteresantnija figura albanske kolonije u Rumuniji. Načo je rođen u Korči. Odatle se iselio u Egipat a iz Egipta je prešao u Bukurešt. Dok je većina Albanaca ortodoksa u Bukureštu bila grekofilski orijentisana, Načo je uperio svoju borbu protiv Grčke i njene propagande među Albancima. Zbog toga su ga oštro napadali grčki listovi u Bukureštu i pravili mu razne intrige. Impulzivan i beskompromisan, dinamičan, vešt polemičar, obrazovan, znalac nekoliko stranih jezika, temperamentan do tog stepena da nije prezaao da potegne i pištolj na svoje neprijatelje. Načo im je vraćao istom merom. Da bi što bolje upoznao javno mnjenje Rumunije i Evrope s pravom istinom, Načo je objavio dva spisa na francu-

skom: »Intrigues étrangères contre la nation albanaise« i »L'avenir de la roumanité dans les Balkans«, u kojima izlaže sve aspekte albanskog pokreta, rumunsko pitanje i albansko-rumunske odnose. 1884. godine organizovao je kulturno-prosvetno društvo »Drita«, najvažnije albansko društvo u Rumuniji, a 1885. godine pet puta putuje u Istanbul i posredstvom Izet-paše, podneo je Državnom savetu Turske i Patrijaršiji memorandume tražeći ukidanje nastave na grčkom i uvođenje albanskog jezika u školama i crkvama. Njegovom je zaslugom otvorena prva albanska škola u Korči 1887. godine. Godine 1888, »Drita« izdaje list »Shqipëtar«, »première publication nationale albanaise«. On štampa u 10.000 primeraka Jevandelje po Mateji. »Shqipëtar« ne krije da se bori za otvaranje albanskih škola, uvođenje albanskog jezika u crkvu, a protiv helenizacije Albanije preko terora, škola i crkve. On je više puta pokušao da ujedini sva društva Albanaca u Rumuniji, ali mu to nije pošlo za rukom, jer je većina ortodoksa vodila progrčku politiku i napadala Načoa, optužujući ga kao turkofila. Ovu borbu Načo je uspešno vodio sve do svoje smrti 26. aprila 1913. godine. (Opš. Sava Iankovici, *Relation roumano-albanaises à l'époque de la Renaissance et de l'Emancipation albanaise*, Revue des études sud-est européennes, Tome IX — 1971, No 1, Bucuresti, 35—40.)

³¹ Dr Redžep Čosja, u svojoj disertaciji (*Asdreni-Jeta dhe vepra*, Priština 1972, 49) kaže da će »kroz ovu školu, kao i kroz neku vrstu internata koji je bio organizovao Načo u zgradi društva »Drita«, proći

ralnu pomoć. Prema Temi, u to vreme su Albanci ortodoksi, koji su činili vrlo jaku albansku koloniju u Bukureštu, bili podeljeni u dve grupe: bogataši su bili grkofili i vodili su antitursku i progrčku propagandu, a drugi, siromašni, okupljeni oko društva »Drita«, na čijem je čelu bio Načo, bili su za pomirljivu politiku prema Turskoj, a za borbu protiv grčkih aspiracija na albanske teritorije i protiv celokupne grčke propagande koja je bila vrlo jaka i u Rumuniji. Ova grupa oko Načoa pomagala je i Albance i Turke koji su bežali ispred apsolutizma u Rumuniju, a čiji se broj stalno povećavao. Iako vrlo naklonjen Turskoj, Načo je istovremeno bio ogorčen na tursku politiku koja je sprečavala otvaranje albanskih škola i podržavala grčku prosvetu i propagandu koju je vodila Carigradska patrijaršija i grčka vlada. Dr Temo tada pohađa jednogodišnji specijalistički kurs iz oftalmologije kod čuvenog okuliste profesora Manuleskua. Zahvaljujući Naču, koji je poznao najveće ličnosti Bukurešta, Temu je nakon položenog ispita nostificirana diploma pa je stekao pravo da se bavi lekarskim pozivom u Rumuniji. Iz Bukurešta Temo je otputovao u Medžidiju, mali grad, tridesetak kilometara udaljen od Konstance, nastanjen većinom muslimanskim stanovništvom, prvenstveno Turcima i Tatarima. U to vreme, tj. 1896. godine, predsednik opštine Medžidije bio je Turčin Kemal Hadži Ahmed. Uz njegovu podršku, Temo je postavljen za opštinskog lekara. Sada je imao i više vremena i više materijalnih sredstava da se vrati političkom radu. Posetio je niz gradova u Rumuniji i Bugarskoj u kojima su živeli Turci, kao Lom, Tutrakan, Ruščuk, Šumen, Varnu, Plovdiv, Pazardžik i svuda formirao mlado-turske komitete. Prema nekim autorima, Temo je krajem 1896. godine učestvovao na sastancima mladoturskih lidera u Ženevi i Parizu.³² Međutim, to Temo ne pominje u svojim memoarima i na osnovu podataka o njegovom kretanju, ovi podaci ne mogu biti tačni. Ali, na osnovu nekoliko pisama može se primetiti da je od samog početka u sukobu sa pariskom grupom na čijem je čelu bio Ahmed Riza, koji je u Parizu izdavao mladoturski list »Meşveret« (Mechveret).³³ Njemu će biti daleko bliža ženevska grupa na čelu

neki omladinci, koji će nešto kasnije postati istaknuti patrioti, kao Mihael Grameno, Ibrahim Temo, Toma Avrami, Jašar Erebara, Kristo Luarasi, Derviš Hima, Jan Mihael Lehova«. Međutim, ovaj internat je Temu poslužio samo za prenoćište a ne za nekakvo obrazovanje. Autor zaboravlja da je Temo tada imao punih trideset godina, da je bio lekar, da je imao oficirski čin (izgleda čin majora), i da je za sobom imao bogatu revolucionarnu prošlost.

³² Up. Hamsaur, n. d. 53; Bernard Stern, *Jungtürken und Verschwörer. Die Innere der Türkei unter Abdül Hamid II*, Leipzig 1901, 222; Paul Fesch, *Constantinople aux derniers Jours d'Abdul-Hamid*, Paris 1907, 338.

³³ Ahmed Riza (1859—1933) je bio službenik i prosvetni inspektor u Brusi. Godine 1889. pobjegao je u Pariz gde je stao na čelo pariske grupe mladoturaka i počeo da izdaje list »Meşveret« (Mechveret) na turskom i francuskom jeziku. Bolešno ambiciozan, sujetan, karijerista,

sa njegovim starim drugovima Sukutijem i dr Abdullah Dževdetom koji su u Ženevi kasnije izdavali list »Osmanlı«. Sa nekoliko svojih prijatelja, Temo je u Konstanci pokrenuo list na turskom, ali ga je ubrzo prefekt zabranio na intervenciju turskog konzula. Na žalost, Temo ne kazuje naziv lista. Istovremeno, posredstvom raznih kanala, a koristeći se prvenstveno lukom Konstancom, Temo je održavao stalne veze i tajno se dopisivao sa drugovima u Istanbulu, gde mu je glavna veza bio izvesni Redžep Lakteš iz Ohrida. Avgusta, 1897. godine, stižu mu loše vesti iz Istanbula — veliki broj oficira, studenata i drugih, koji su pripadali mladoturskom pokretu, bili su uhapšeni. Među njima su bili i dr Abdullah Dževdet i Ishak Sukuti, njegovi najveći prijatelji i suosnivači društva. Uz velike materijalne izdatke, preko raznih kanala, Temo je uspeo da Sukutija prebaci u Egipat, a 1898. godine prebacio ga je u Pariz, gde Sukuti piše seriju članaka protiv sultanovog apsolutizma. U Bukureštu Temo je pro-našao još nekoliko istomišljenika, kupio litografiju i litografski štampao brošuru u vidu manifesta pod naslovom »Hareket« (Pokret), u 500 primeraka i preko svojih kanala uputio je u Istanbul. Ali uskoro je bio uhapšen i Ohridanin Redžep Laktaš i interniran je u Erzerum gde je proveo punih sedam godina. Tako su Temove veze sa Istanbulom gotovo bile prekinute a i sama aktivnost komiteta u Istanbulu gotovo da je prestala. Zato Temo glavnu pažnju posvećuje radu komiteta u Rumuniji i Evropi. U to vreme u Rumuniju je bio prebegao, baš uz Temovu pomoć i Derviš Hima, student medicine, koji razvija vrlo živu aktivnost u radu sekcija u Dobrudži i Bukureštu. U Rumuniju su stizali i mnogi internirci iz libijskog Tripolisa. Tamo je bio valija i komandant armije Albanac maršal Redžep-paša Matli (iz Maće), koji je bio blizak mladoturskom pokretu.³⁴ On ih je na razne načine prebacivao u Italiju, a

uski nacionalista, bez određene političke i ideološke koncepcije, on je bio glavna prepreka ujedinjenja mnogobrojnih mladoturskih komiteta u inostranstvu. Zbog svoje nacionalističke politike, pripadnici neturskih naroda u Carstvu, koji su u početku s oduševljenjem prihvatili mladoturske ideje, polako su se udaljavali, pa su čak stupili i u otvorenu opoziciju. Posle mladoturske revolucije, Ahmed Riza se vratio u Istanbul, gde je izabran za poslanika i predsednika parlamenta a 1912. za predsednika Senata (Meclis-i Ayan). Da bi obezbedio političku karijeru, 1918. godine saradivao je sa Francuzima. S. Skendi (n. d. 336, 339) pogrešno ga identifikuje sa dr Riza Teufikom, nazvanim Filozof Riza, koji nije nikada bio u komi-

tetu mladoturaka u Parizu. To su dve različite ličnosti. Ahmed Riza je Turčin, dok je Riza Teufik Filozof Albanac iz Debra. Poznati su njegovi stihovi:

Babam Arnauvuttu, anam Çerkes
Bilmeyen varsa öğrensin herkes.

Otac mi je bio Albanac, majka
Çerkeskinja.

Ako ih ima koji to ne znaju, neka
sada svi znaju.

Ovaj Riza Teufik je takođe bio poslanik u Parlamentu, ali se odmah razišao sa mladoturcima. Ahmed Riza je umro 1933, a dr Riza Teufik 1949. (Opš. Hilmi Yüceñaş, *Riza Teufik*, Istanbul 1968.)

³⁴ Redžep-paša Matli (iz Maće, srednja Albanija) se od rane mla-

zatim su se iz Italije prebacivali u razne gradove Evrope, a veliki broj je dolazio u Rumuniju. Svi su oni nailazili na pomoć Tema, a istovremeno bili su uključivani u politički rad. Baš zbog njegove ovako velike aktivnosti, turske vlasti su mu nekoliko puta slale emisare da ga ubede da se vrati u Istanbul, donoseći mu i ukaz o sultanovom pomilovanju. Ali, dešavalo se često da, umesto da oni Temu ubede da se vrati, da on ubedi njih da ostanu u emigraciji.³⁵ Sa nekoliko prijatelja Temo pokreće list »Saday-ı Millet« (Glas naroda), čiji je glavni urednik bio Temov prijatelj Ebulmukbil Kemal, a odgovorni urednik Vasile Kogalniceanu, sin bivšeg predsednika vlade Rumunije, koga je Temo ubedio da se prihvati ove dužnosti. To je bilo decembra 1898. godine. Međutim, turski ambasador u Bukureštu uspeo je da ubedi neke Temove saradnike da se vrate u Istanbul. Među ovima je bio i slovoslagač lista, tako da je list prestao da izlazi. Pošto je Temo kategorički odbio da se vrati, na intervenciju turskog ambasadora u Bukureštu, rumunske vlasti počele su da mu prave razne smetnje, pa i preko policije. Baš u to vreme bila je pojačana i bugarska propaganda među Makedoncima, Vlasima i ortodoksnim Albancima. Temo se oštro suprotstavio ovoj propagandi koja je propagirala da u Makedoniji nema drugih naroda sem Bugara i Grka. Po Temovim rečima, tada dolazi do još oštrije polarizacije među albanskim ekonomskim emigrantima u Rumuniji, od kojih su verovatno 95% bili ortodoksi. Temo i Nikola Načo stvaraju tzv. antigrički i antibugarski blok. Ovoj grupi su pripadali i Albanci muslimani, od kojih su najistaknutiji bili Derviš Hima i Jašar Erebara.³⁶ Ako je verovati Temovim rečima, on je

dosti posvetio vojnom pozivu. Oko 1900. godine nalazimo ga kao komandanta Bagdadske armije, a zatim kao veliku i komandanta armije u Libiji sa zvanjem maršala (müšir). Turski izvori su jednodušni u oceni da je bio vojniak bez premca. Imao je ogroman uticaj na arapsko stanovništvo i njegove šejhove. Ujedinio je Tobruk, Bengazi i Tripolis i upravljao iz jednog centra. Razradio je taktiku borbe u pustinji i naoružao vojsku vrlo modernim oružjem. Iako je Italija bila razradila planove za okupaciju Libije, zahvaljujući bojnoj gotovosti Redžep-pašine armije nije se usudila da preduzme ovaj korak. U njegovo vreme, najveći broj političkih interniraca slat je u razna mesta Libije. On je doпринеo da se njihovi uslovi u velikoj meri poprave, a mnogima je omogućio bekstvo, među kojima i sinu Ismaila Kemala. Posle mladoturske revolucije pozvan je u Istan-

bul i postavljen za ministra rata, ali je dan posle imenovanja naprasno umro. Sahranjen je sa počastima koje su retko viđene u Istanbulu.

³⁵ Za razumevanje Temovog stava vrlo je poučno Temovo pismo od jula 1897. godine upućeno mladoturskom komitetu u Ženevi u kome, za razliku od velikog broja mladoturskih vođa koji su kapitulirali pred sultanovim ponudama i pristali da se vrate u Istanbul, Temo traži da sultan prethodno ispuni određene uslove pa da se tek onda vrate. Između ostalog, on traži opštu amnestiju za političke zatvorenike, uspostavljanje konstitucionalizma, vraćanje svih službenika na ranije položaje itd.

³⁶ Jašar Erebara je od 1902—1904. godine izdavao u Beogradu list »Albania« na albanskom i srpskohrvatskom jeziku. Na osnovu tri sačuvana broja ovog lista, može se zaključiti

pridobio Nikolu Načoa za ideje komiteta »Ujedinjenje i napredak«, objasnivši mu da je cilj ovog komiteta da svi narodi u Carstvu dobiju svoja prava. Načo je tada prvi počeo da organizuje albanske klubove koje je nazvao »Bashkimi«, prema nazivu mladoturskog komiteta »Ittihad«. Ova protivbugarska Temova aktivnost bila je razlog što su članovi bugarskog komiteta pokušali da ga otruju.³⁷ Baš tada Temo šalje Derviš Himu u razne gradove Evrope da se upozna sa aktivnošću pojedinih komiteta, ali i da istovremeno organizuje albansku propagandu.³⁸ Međutim, u raznim klubovima i sekcijama bila su se pojavila dosta oštra razmimoilaženja. Derviš Hima, Ishak Sukuti i Tunali Hilmi vodili su pregovore u Parizu sa predsednikom tamošnjeg komiteta Ahmed Rizaom, ali se nisu sporazumeli. Izgleda da su se stara razmimoilaženja između Teme i Ahmed Rizaa još više zaoštrila. U stvari, svi Albanci, učesnici mladoturskih komiteta sukobili su se sa frakcijom ambicioznog Ahmed Rizaa, koji je vodio jednu nacionalističku politiku, a koja je odudarala od Temove osmanlijske politike.

1901. godine Temo kreće u Beč na putu u San Remo da bi posetio svog prijatelja i saosnivača komiteta Ishaka Sukutija, koji

da je list uživao svu slobodu koju su u tadašnjoj Srbiji uživali svi listovi. Politički credo lista je bio »Balkan balkanskim narodima, pa dakle i Albanija Albancima«. U broju od 28. juna 1902. godine u listu piše da »bitni interesi Srba i Albanaca zahtevaju da se uspostavi sloga i ljubav između ta dva hrabra naroda i da se crta put njihovom nacionalnom razviku«. U albanskoj historiografiji, pa i u onoj na Kosovu, ovom listu nije posvećena nikakva pažnja, iako on to zaslužuje. Beogradska desničarska štampa, naročito list »Makedonija« napadala je Jašar Erebaru da nije Albanac već Bosanac, i da sprovodi austrougarsku politiku zato što je za albanski jezik uzeo latinicu, a ne ćirilicu. U stvari, Jašar Erebara je iz Debra. On je kasnije, 1911—1912. godine, izdavao u Skoplju list »Shkupi« (Üsküb) na albanskom i turskom jeziku. Za vreme Zogua bio je poslanik.

³⁷ Dr I. Temo, n. d. 45.

³⁸ Hima je još 1898. godine osnovao u Bukureštu list »L'indépendance Albanaise«, ali zbog intervencije turske vlade list je bio zabranjen. 1899. godine, Hima se prebacio u Rim i tamo je pokrenuo list »Echo d'Albanie« (Zani Shqypënisë), ali je

njegov saizdavač prihvatio ponudu sultana Hamida da se vrati u Istanbul i Hima je tada promenio naslov lista u »Albanie«. Ali i ovde je intervenisala turska vlada i on je preneo sedište lista u Ženevu pa u Brisel i nastavio da ga izdaje pod naslovom *L'Albanie*. R. Čosja (n. d. 60) navodi da su Hima i J. Erebara počeli da izdaju list »Indépendance Albanie« (Indépendance Albanaise) 1900. godine. Da je pogledao bilo koji broj časopisa »L'Albanie« mogao je na unutrašnjoj strani korica da pročita: »*L'Albanie*, sous le nom *L'indépendance Albanaise* fut fondé a Bucarest en 1898. L'intervention du gouvernement Turc le fut supprimer. En 1898 elle transfère sa rédaction à Rome.« Ceo rad R. Čosje, koji se inače tečno čita, ispunjen je ovakvim slabostima koje pokazuju potpuni nedostatak akribije i istraživačkog duha. Iako je njegova disertacija posvećena jednom albanskom pesniku koji je ceo život proveo u Rumuniji, on se nije koristio rumunskim dokumentima i izvorima, čak mu je ostala nepoznata i najbolja studija o albansko-rumunskim odnosima, ona S. Iancivicija, koju smo u ovom radu u nekoliko navrata citirali.

je tamo bio otišao da se leči od tuberkuloze. Ali, Sukuti je, zbog Teme, došao u Beč i svi su se sakupili u stanu zajedničkog prijatelja dr Abdullaha Dževdeta. Iz Beča se Temo vratio u Rumuniju i nastavio raniji posao. Međutim, 9. februara 1902. godine, Sukuti je umro u San Remu, o čemu je Temu obavestio Derviš Hima. Tri kofera puna korespondencije između Sukutija, Teme i drugih prvaka mladoturskog pokreta, razni memorandumi i ostala korespondencija, na Sukutijev zahtev, poslata su Temi, ali ih je pod neobjašnjivim okolnostima zaplenila turska policija i oni su stigli u sultanov saraj u Istanbul. Tek posle mladoturske revolucije ovi dokumenti su predati Temu u Istanbulu i on ih je prebacio u Medžidiju. I ovi dokumenti, zajedno sa Temovom arhivom, prebačeni su u Tiranu.

Početak 1902. godine vrše se pripreme za održavanje prvog Mladoturskog kongresa u Parizu. Mnogobrojni pisci navode da su na ovom kongresu, održanom od 4—9. februara 1902. godine u Parizu, učestvovali predstavnici Turaka, Jermena, Grka, Arapa, Albanaca, Čerkeza, Kurda, Jevreja, kao i najpoznatiji lideri pokreta koji su se nalazili u Evropi, među kojima i dr Temo.³⁹ Ali, svi su izgledi da dr Temo nije učestvovao na ovom Kongresu. Da je učestvovao, sigurno je da bi to u svojim memoarima pomenuo. S druge strane, on navodi da je pisao filijalama u Parizu, Ženevi i Londonu i izneo im svoje stavove u vezi sa zadacima Kongresa, programom i odlukama. On je izvršio i pripreme oko izbora delegata iz Rumunije za Kongres i njima je dao potrebna uputstva. Iz Rumunije su na Kongres otputovali Šejh Sefki efendi, kao predstavnik Dobruđe, Derviš Hima⁴⁰ kao predstavnik podunavskih krajeva i Jašar Erebara kao predstavnik Albanaca osmanlija iz Bukurešta. Kao što je poznato, Kongres je doživeo potpun neuspeh, jer je nastao nepremostivi razdor između dveju struja, struje Princa Sabahuddina i Ismaila Kemala Vlore, s jedne, i Ahmed Rizaa, s druge strane. Princ Sabahuddin i Ismail Kemal su bili pobornici intervencije stranih sila radi uspostavljanja konstitucionalizma i za decentralizaciju vlasti, što je pretpostavljalo i izvesnu autonomiju za sve neturske narode, dok je frakcija Ahmeda Rizaa bila protiv svake strane intervencije i za centralizaciju vlasti. Dakle, jedna je vodila ka liberalizmu a druga ka turskom nacionalizmu, što je za tadašnje prilike bilo regresivno, jer se gušila svaka sloboda neturskim narodima. Rezultat toga je bilo osnivanje dva rivalska komiteta. Veća grupa na čelu sa Princem Sabahuddinom osnovala je komitet »Lična inicijativa i decentralizacija« (*Teşebbüs-ü şahsi ve adem-i merkeziyet*), dok je Ahmed Riza sa svojom grupom samo promenio red reči starom dru-

³⁹ Up. S. Skendi, n. d. 335; J. A. Petrosyan, n. d. 217; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda*

ve Türkiye Cumhuriyetinde İnkılâp Hareketleri, İstanbul 1959, 348.

⁴⁰ A. B. Kuran potvrđuje učešće Derviš Hime na Kongresu, a to potvrđuje i Temo.

štvu, tako da ga je umesto »Ittihad ve Tarakki« (Ujedinjenje i napredak) nazvao »Tarakki ve ittihad« (Napredak i ujedinjenje). Temo baš ističe da je pokušavao svojim umerenim stavovima da utiče na koordinaciju rada svih grupa, klubova i komiteta, ali sa Ahmed Rizaom je bilo nemoguće naći zajednički jezik. Šteta što nam nije pri ruci korespondencija između Tema i raznih ličnosti i klubova, jer, po njegovim rečima, ona je bila tako velika i važna da bi odlično osvetlila ceo taj istorijski period. Temo ističe da će jedan deo ove korespondencije objaviti, ali, nažalost, to nije učinio.

Ovakvo stanje u mladoturskom pokretu izgleda da je zabrinulo Temu i u jesen 1902. godine on je dao ostavku na službu u bolnici i krenuo u Evropu sa ciljem da poseti svoje političke prijatelje, usaglasi rad raznih komiteta i da istovremeno specijalizira oftalmologiju u Parizu. Na putu za Francusku on je svratio prvo u Ženevu, gde su se nalazili njegovi prijatelji i jednomišljenici Derviš Hima i Tunali Hilmi. Posle kraćeg boravka, Temo je nastavio put u Pariz. Čim je tamo stigao, Temo je video kakvu propagandu Bugari, Grci i Vlasi vode protiv Turske. Bugarska propaganda je uporno tvrdila da je ne samo u kosovskom i bitoljskom, već i u janjinskom i skadarskom vilajetu većina stanovništva Bugari. Kada je Temo rekao predsedniku pariskog komiteta Ahmed Rizau da se preko francuske štampe treba boriti protiv ovakve propagande, Ahmed Riza mu je odgovorio: »Mi se borimo protiv sultana, a ne protiv Bugara.« Time je jaz između njih postao još veći. U centru organizacije u Parizu tada se priprema i jedan program reformi koje bi trebalo preduzeti u carstvu, odnosno koje će mladoturci preduzeti, kada budu došli na vlast. Temo priprema jedan projekat za osnovno obrazovanje u celom carstvu i predlaže da ga komitet prihvati. U projektu, pored osnovnog obrazovanja, on predviđa i dva razreda dopunske nastave iz poljoprivrede, zanata ili iz one delatnosti koja je u dotičnom kraju najrazvijenija. Za sve neturske narode predviđa dva sata dnevno iz maternjeg jezika s tim da učitelje i za maternji jezik plaća država. Verska nastava bi se obavljala ukoliko bi to tražili roditelji. Interesantno je da Temo traži ukidanje arapskog alfabeta za turski jezik i njegovu zamenu latinicom. Međutim, svi ovi Temovi zahtevi su odbijeni od strane Pariskog komiteta, a zahtev za ukidanje arapskog pisma primljen je sa podsmehom, zbog čega su ga nazvali »latinist Temo«.⁴¹ Za celo vreme boravka u Parizu Temo je radio u jednoj očnoj klinici. Kada se iz Pariza vratio u Medžidiju, pošto je njegovo mesto u bolnici bilo zauzeto, Temo je otišao u gradić na Dunavu Hirsava i počeo da radi u tamošnjoj bolnici. Kako je tursko stanovništvo bilo bez ikakve škole, on je uspeo da dovede dvojicu turskih učitelja, od kojih je jedan bio Kosovali Sofi efendi, koji je, po Temovim rečima, učinio

⁴¹ I. Temo, *n. d.* 185; Ramsaur, *n. d.* 111.

velike usluge ovom mestu. Uskoro je i ovde dao ostavku i otišao u Konstancu gde je postavljen za sreskog lekara. I ovde je nastavio politički rad i preko raznih kanala, prvenstveno preko posade turskih brodova, održavao je stalne kontakte sa Istanbulom.

Mladoturska revolucija zatekla je Temu u Konstanci. Pred njegovom kućom sa zastavama počeli su da paradiraju Turci i mnogi turski podanici koji su verovali da je to kraj apsolutizma i da je kucnuo čas slobode za sve narode Carstva. Temo je održao govor, sav ponosan što je komitet koji je on osnovao srušio sultanski apsolutizam i izvojevao slobodu. Zajedno sa jednom grupom od oko 150 ljudi Temo kreće u Istanbul, gde situacija još nije bila potpuno smirena. Iz Istanbula je krenuo za Strugu da bi posetio roditelje i svoj rodni kraj. U Solunu je navratio u Centralni klub mladoturaka i sreće se sa Džemal-begom, kasnijim ministrom Džemal-pašom. Ovde je Temo doživeo prvo razočarenje, jer mu je Džemal-paša rekao: »Ovo društvo nije ono koje ste vi osnovali, za koje ste vi agitovali u inostranstvu, već je ovo društvo proizvod Bitolja i Soluna.« Slično razočarenje je doživeo i u Bitolju gde su ljudi bez ikakvih zasluga, pa i bivši sultanovi špijuni, sebi pripisivali najveće zasluge. Stigao je u Strugu baš kada su se vršile pripreme za izbore za parlament. Iako ga je narod kandidovao za poslanika, klub u Bitolju je sprečio njegovu kandidaturu i izbor.⁴² Oдавде, zajedno sa porodicom, vratio se u Istanbul gde nalazi anarhično stanje, borbu za položaje, nered, nedostatak perspektive, gušenje slobode štampе i govora, tendencije ka apsolutizmu sličnom sultanovom — sve suprotno od onoga za šta se on borio i što je svojim programima predviđao. Kada se situacija donekle sredila, posle ugušivanja kontrarevolucije koju je pokušao da izvede sultan Hamid, da bi mu dali nekakvo zaposlenje, postavili su ga za direktora doma za nezbrinute (Darül aceze). Međutim, iako je ovu ustanovu sredio po evropskom uzoru sprovodeći niz reformi, i ovde su počeli da mu prave smetnje te je morao da dà ostavku. Videvši sve to, Temo je odlučio da okupi svoje stare saborce i da ponovo krene u političku akciju. Tako je sa nekoliko starih prijatelja, među kojima su najvažniji bili dr Abdullah Dževdet i Derviš Hima, odlučio da osnuje jednu demokratsku partiju. Oni su uspeli prvo da za svoju ideju privuku neke rukovodioce kluba »*Selamet-i Umumiye*« (Opšti spas) i da odmah zatim počnu da vrše propagandu za novu partiju. Tako je 6. februara 1909. godine službeno osnovana »Osmanska demokratska partija« (*Osmanlı Demokrat Fırkesi*), prva demokratska partija u Turskoj, na čelu sa dr Ibrahim Temom kao predsednikom i dr Abdullah Dževdetom kao potpredsednikom.⁴³ U

⁴² M. Pandovski (n. d. 90) navodi da je Temo bio poslanik u Turskom parlamentu. Međutim, kako smo gore videli, sigurno je da Temo nije bio poslanik, iako je bio kandidovan za obe sesije Parlamenta.

⁴³ Opš. u vezi sa osnivanjem, aktivnošću i programom ove partije v. u odličnoj knjizi T. Z. Tunaya: *Türkiye'de Siyasi Partiler*, Istanbul 1952, str. 254—261.

nekim izvorima ova partija pominje se i kao »*Firka-i Ibad*« (Narodna partija), što je isto. Naročito je veliki broj članova bio među neturskim narodima, a bilo je dosta i Albanaca. Svi su oni bili razočarani u mladoturke od kojih su mnogo očekivali. Takođe je bilo dosta i intelektualaca. Ova partija bila je u direktnoj opoziciji sa partijom »Ujedinjenje i napredak«. Budući da je osnovana posle izbora za parlament, ona nije bila zastupljena u Turskom parlamentu, a ni sam Temo, kako smo videli, nije bio izabran za poslanika.⁴⁴ Međutim, njena aktivnost je nailazila na simpatije kod mnogih opozicionih poslanika koji su je nekoliko puta branili od nasrtaja vlasti. Naročito je bila napadana od nekih listova vladajuće partije »Ujedinjenje i napredak«, koji su je optuživali da želi da izvrši prevrat u Turskoj. Prilikom osnivanja, partija nije imala svoj list, ali je njen program sa simpatijama primljen od mnogih listova. List »*Yeni Gazete*« objavio je duži članak o Temu, njegovim zaslugama u formiranju i organizovanju komiteta »Ujedinjenje i napredak«. Uskoro nakon osnivanja, Demokratska partija je osnovala u Istanbulu dva kluba a u vilajetima šesnaest, što za tadašnje prilike predstavlja uspeh. Nije dugo potrajalo, a partija osniva i svoje listove: »*Türkiye*« u Istanbulu, »*Feryad*« u Izmiru, »*Hukuk-u Ibad*« u Bitolju i »*Ahali*« u Halepu. Vlasti su uskoro zabranile list u Istanbulu, ali je partija uvek osnovala drugi pod novim imenom: »*Selâmet-i Umumiyye*« (Opšti spas), »*Hâkimiyet-i Milliye*« (Narodna vlast), »*Hukuk-u Beşer*« (Ljudska prava),⁴⁵ itd.

Politički program Partije sastojao se od 16 paragrafa, a statut od 66 paragrafa. U političkom programu se ističe da će se Demokratska partija boriti za podjednaka prava, jednakost i slobodu svih Osmanlija, da će se boriti protiv bede, siromaštva i neznanja, za otvaranje večernjih kurseva, javnih biblioteka, za instituciju putujućih učitelja koji će odlaziti i u najzabačenija mesta, za opšte obrazovanje i vaspitanje, za otvaranje kasa za socijalnu pomoć, za podizanje bolnica, domova za siročad. Da fabrikanti i direktori kompanija i drugi poslodavci ne bi mučili i izrabljivali radnike, partija će podržati inicijativu za osnivanje radničkih i esnafskih komisija

⁴⁴ U nekim izvorima se pominje da je ova partija bila zastupljena i u Turskom parlamentu. Tako M. Pandevski (n. d. 90) navodi da su se »ovoj grupi pridružili poslanici jermenske organizacije (Hančak i Dašnakčitium) kao i makedonski poslanik Dimitar Vlahov, koji je pripadao Narodnoj federativnoj partiji«. Međutim, turski izvori u vezi s tim su dosta kontradiktorni. Temo nije bio član Parlamenta, a u svojim memoarima uopšte ne pominje da je bilo poslanika Parlamenta koji su pripadali partiji na čijem je

čelu on stajao. Najbolji znalac turskog političkog i parlamentarnog života Tunaya izričito kaže da partija nije mogla da obezbedi jednu grupu sledbenika ili članova u parlamentu (Mecliste taraftar veya âza mebuslardam mürekkep bir grupa sahip olamamıştir). Ali su zato u nekoliko navrata neki poslanici opozicije odlučno ustali u odbranu ove partije, osudili obustavljanje njenih listova, hapšenje njenih novinara i aktivnih članova.

⁴⁵ Tunaya, n. d. 258.

(*heyetler*). Ona će raditi na ukidanju birokratske i uvođenju praktične uprave. Boriće se za ravnopravnost svih u pravima i dužnostima, za slobodu misli, zboru i štampe. Radi podizanja vaspitanja i kulturnog nivoa, svi pripadnici drugih naroda učiće i na svom maternjem jeziku.⁴⁶

Sigurno je da je ovaj program bio najprogresivniji u odnosu na ostale partije, izuzev socijalističke, koja je kasnije formirana.⁴⁷ Međutim, i program ove Partije nije išao daleko u rešavanju kako ekonomskih tako i nacionalnih pitanja. Ali, treba stalno imati na umu i uslove, jer i sa ovako umerenim zahtevima, ona je bila pod stalnim pritiskom, tako da je 1910. godine morala da obustavi rad. Prema nekim izvorima, početkom 1911. godine ponovo je nastavila sa radom, ali je decembra 1911. godine morala da se priključi bloku »Hürriyyet ve Itilaf« i nestane kao nezavisna partija.⁴⁸ Vredno je istaći da je u njenom programu bila jedna tačka koja je bila posebno privlačna za Albance, a to je zahtev za nastavu na maternjem jeziku. Ovo je navelo neke pisce da tvrde kako se po ovome vidi da je osnivač Partije jedan Albanac.⁴⁹

Interesantno je da je ova partija našla mnoge sledbenike među Turcima, Albancima i Makedoncima u Makedoniji. U Bitolju i u Skoplju osnovani su demokratski klubovi, a u Bitolju i list »Hukuk-u Ibad«, čiji je glavni urednik bio Safvet efendi, profesor turskog jezika u Idadiji. Ali, već juna 1910. godine, zbog pritiska policije i hapšenja nekolicine viđenih članova Partije među muslimanima, klubovi u Skoplju i Bitolju su prestali da rade.⁵⁰ Kada je Partija ponovo obnovila svoj rad 1911. godine, izgleda da u Skoplju i Bitolju nije obnovljena njena aktivnost.⁵¹

Januara 1911. godine Temo je, ispraćen od mnogih prijatelja, napustio Istanbul, vratio se u Konstancu i nastavio svoj rad. Za vreme balkanskog rata, Rumunski Crveni krst uputio je jednu malu ekipu lekara u Tursku na čelu sa dr Temom. Ova ekipa osnovala je poljsku bolnicu u Istanbulu i lečila turske ranjenike. Svršetkom rata, ekipa se vratila u Rumuniju a zajedno s njom i dr Temo. Međutim, posle izvesnog vremena, Temo je dobio pismo od Talat-paše

⁴⁶ Tunaya, n. d. 260.

⁴⁷ Opš. o Osmanskoj socijalističkoj partiji: Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akinlar (1908—1925)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967.

⁴⁸ Tunaya, n. d. 261.

⁴⁹ Skendi, n. d. 401.

⁵⁰ M. Pandevski, n. d. 92.

⁵¹ Tunaya (n. d. 254) navodi da je »Osmanska demokratska partija« obnovila svoj rad 1911. godine i da se na njenom čelu ponovo nalazio dr Temo. Međutim, svi su izgledi da je ime Tema kao predsednika

samo formalno figuriralo, jer se Temo početkom 1911. godine, kako sam navodi, vratio u Konstancu. Isti autor (n. d. 254) govori da je posle proglašenja Hurijeta osnovana prva Seljačka partija Turske u Bugarskoj i da je njen osnivač bio Dobrudžali (sic!) Ibrahim Temo. Ovu misao prenosi i Şerif Mardin (*Jon Türklerin Siyasi Fikirleri*, 20). Međutim, mi o ovom pitanju ne možemo da damo jedan određen sud jer su potrebna posebna istraživanja, pre svega, trebalo bi kontrolisati tursku štampu u Bugarskoj.

i kapetana Grebeneli Bekir-bega, poreklom Albanca,⁵² koji su ga pozvali u Istanbul. Temo je otišao i prvo razgovarao sa Talat-pašom a zatim je vodio duge razgovore i sa Bekir-begom, poznatim među albanskim i vlaškim komitama kao Bekir-aga. Nažalost, Temo ne pominje kada su ovi razgovori vođeni jer on retko navodi datume a i događaje ponekad ne iznosi hronološki. Na osnovu opisa kasnijeg toka događaja, to treba da je bilo sredinom 1913. godine. Naime, mladoturci, koji su pokazali potpunu nezainteresovanost za sudbinu Albanije posle njihove katastrofe u balkanskim ratovima, poново su počeli da se interesuju za Albaniju, prvenstveno zbog njenog strategijskog položaja u jednom eventualnom ratu sa Grčkom koji su mladoturci očekivali. Zbog toga je u Istanbulu bio osnovan jedan albanski komitet, čiji su članovi pripadali mladoturskom komitetu »Ujedinjenje i napredak« i koji su, zajedno sa mladoturcima, počeli da kuju planove o dovođenju jednog muslimanskog princa na albanski presto. Nije nam poznato koliko je vremena Temo ostao u Istanbulu, ali u svojim memoarima on samo kaže da je poslao u Janinu jednog mladog, sposobnog i inteligentnog Albanca da pruži pomoć Bekir-begu. Kako bilo, izgleda da je Bekir-beg krajem 1913. godine oputovao u Albaniju zajedno sa nekoliko drugova, takođe Albanaca (u jednom austrijskom izvoru to su bili neki Hasan beg, Redžep beg i Ali Koka), i iskrao se u Drač. Posle jednog razgovora sa Esad-pašom koga je izgleda privoleo za svoje planove, oputovao je za Skadar i počeo da agituje protiv dovođenja princa Vida u Albaniju, a za dovođenje Izet-paše. Izet-paša, ministar rata turske vlade, baš je u to vreme bio dao ostavku, što se u mnogim izvorima, pa i u diplomatskim krugovima u Istanbulu i u evropskoj štampi, dovelo u vezu sa njegovim pretenzijama da dođe na albanski presto. Iz Skadra Grebena je prešao u južnu Albaniju. On je pokušao da u svoj pokret uključi i Vlahe Pinda što je podržavala i Rumunska vlada, koja je želela da se oni otcepe od Grčke.⁵³ Nije nam poznato da li je Temo odigrao neku posredničku ulogu između rumunske vlade i Bekir-bega. Početkom januara 1914. godine, Bekir-bega nalazimo u Valoni i svi su izgledi da se oko sprovođenja svoga plana sporazumeo i sa Ismail Kemalom, predsednikom privremene albanske vlade u Valoni, što je kasnije iskorišćeno od protivnika Ismail Kemala, naročito od Sureja Vlore i Mufid Libohove u njihovoj kampanji protiv I. Kemala. Bekir je, 4. januara 1914. godine, prešao u Brindizi da tamo sačeka jednu grupu oficira i oko 200 vojnika (»fidai«, kako ih on naziva u jednom pismu) obučenih u civilna odela, kao da su tobožnji bivši turski vojnici albanskog porekla

⁵² Ovaj Grebeneli Bekir beg je poznat u albanskoj istoriografiji kao Beqir Grebena. Neki podaci u »Historia e popullit shqiptar« (Istorija albanskog naroda) koji se odnose na Bekir Grebenu, ne podudaraju se sa

podacima koje pružaju materijali iz Bečkog arhiva (PHStA PA XIV, Albanein, Karton 53, L/11).

⁵³ *Historia e popullit shqiptar* II, Prishtinë 1969, 376, 398, 399, 400.

koji se sada vraćaju u svoju otadžbinu, a čiji je cilj, u stvari, bio da izvrše državni udar. Bekir-beg se bio sporazumeo i sa komandantom luke i šefom policije da se ovi njegovi ljudi mirno iskrcaju u Valonskoj luci. Ali o ovome su saznali još ranije konzularni službenici Austro-Ugarske i Italije, kao i Sureja Vlora i Mufid Libohova, koji je tada bio albanski predstavnik u međunarodnoj kontrolnoj komisiji. On je upoznao Komisiju, a Komisija, posle jednog razgovora sa Ismail Kemalom, ovlastila je holandsku misiju da preduzme mere predostrožnosti i da ne dozvoli njihovo iskrcavanje u Valoni. Bekir-beg se sa oficirima iskrcao 8. januara u Valoni, ali iznenada je uhapšen zajedno sa drugovima od strane holandske misije, dok su vojnici bili prinuđeni da nastave za Trst pa zatim da se vrate u Istanbul. Odmah posle hapšenja, formiran je poseban sud i Bekir-beg je osuđen na smrt, ali je smrtna kazna odložena do dolaska princa Vida; u stvari, odložena je da bi ga on pomilovao. Iz Valone osuđenici su prebačeni u Skadar, gde su ostali sve do dolaska princa Vida koji ih je stvarno amnestirao.

Ostaje nejasno da li je Temo znao pravi cilj odlaska Bekir-bega u Albaniju ili ne. Ima više izgleda da nije znao, jer kada govori o Grebeni, Temo naziva mladotursku politiku u Albaniji »nezналаčkom«. U jednom pismu koje je Grebena poslao Temu, a koje ovaj reprodukuje u svojoj knjizi, govori se o opasnosti koja pretili Albaniji od grčkih bandi i od same Grčke i kaže da on ide da se bori protiv njih, prikazujući sebe kao vatrenog patriotu. I u Albaniji Grebena govori da je njegov cilj ustanak u Albaniji i Makedoniji i stvaranje jedne velike Albanije i nezavisne Makedonije pod turskim suverenitetom. Takođe, u jednom pismu upućenom princu Vidu iz zatvora, Grebena govori o svojoj borbi protiv Grčke, napada Engleze da su ga oni uhapsili kao prijatelja Nemačke i Austrije a nijednom reči ne pominje muslimanskog princa. Iz svih ovih razloga, mi smatramo da Temo nije znao osnovne ciljeve Bekira Grebene i prikrivene planove mladoturaka u vezi sa Albanijom. U svojim memoarima Temo takođe kaže da je on oslobodio Grebenu iz zatvora, što je dokaz da nije dovoljno poznao zaku-lisne borbe u tadašnjoj Albaniji. Temo je sigurno razgovarao sa princem Vidom o oslobođenju Grebene i princ mu je verovatno to i obećao, ali za njegovo oslobođenje iz zatvora zalagali su se nemački i austrijski konzuli u Draču, koji su, u stvari, i imali najviše uticaja na princa Vida.

Dolaskom princa Vida na albanski presto situacija se još više zamršila. Muslimanski pobunjenici su zauzeli celu srednju Albaniju i počeli su da ugrožavaju Valonu i Drač. Kako je supruga princa Vida bila bratanica rumunske kraljice Elizabete (Carmen Silva), Rumunska vlada je poslala u Drač jednu četvu dobrovoljaca i jednu malu ekipu Crvenog krsta na čelu sa dr Temom. Kada je Temo preko Italije stigao u Drač, pobunjenici su već bili opkolili Drač, tadašnju prinčevu prestonicu. Vlada princa Vida naimenovala je

Temu za privremenog šefa zdravstvene službe. On se posvetio lečenju malarije koja je bila zahvatila i vojnike holandskog bataljona. Da bi se nekako nagodila sa pobunjenicima, vlada Turhan-paše je formirala komisiju sastavljenu od Mehmed-paše Derale, Hasan Prištine i Ise Boletinca, koja je imala za cilj da ode u Šijak i pregovara sa pobunjenicima. Ali, Hasan Priština je morao da krene na severne granice Albanije da bi organizovao odbranu protiv prodora srpskih jedinica, te je mesto njega određen dr Temo. Komisija je otišla u Šijak, ali do nekog sporazuma nije došlo, jer su pobunjenici ostali pri svojim zahtevima da princ Vid napusti Albaniju, da se prizna vrhovni suverenitet sultana u Albaniji, da na presto dođe neki muslimanski princ i da mesto albanske zastave bude turska zastava.⁵⁴ Nekoliko dana kasnije princ Vid je napustio Albaniju, a takođe i dr Temo zajedno sa bratom svoje žene Anmed Menkšijem, koji ga je pratio na mnogim putovanjima, i bio njegov saradnik, i, preko Barija i Ženeve stigao u Konstancu.⁵⁵ Kratko vreme pre odlaska za Albaniju, Temo je osnovao štampariju i pokrenuo list na turskom jeziku »İşik«. Tako je nosila ime i štamparija u kojoj su štampana Temova dela na turskom jeziku, arapskim pismom. Temo je bio glavni urednik ovog lista, a direktor je bio predsednik opštine u Medžidiji Dževdet Kemal. Nije nam poznato kada je izašao prvi broj ovog nedeljnog lista i kada je prestao da izlazi, jer mi imamo u rukama samo broj 11 od 12. aprila 1914. godine. Iako je teško dati bilo kakav sud o fizionomiji jednog lista samo na osnovu jednog broja, ipak se da naslutiti da su tursko i albansko pitanje, sudbina muslimana na Balkanu bili stalno prisutni. U uvodniku lista koji je napisao Temo pod naslovom »*Alem-i Islâm*« (Islamski svet), ističe se tragedija islamskog stanovništva na Balkanu posle balkanskih ratova bilo zbog iseljavanja u Anadoliju i patnji koje tamo doživljava, bilo zbog revanšističke politike pojedinih balkanskih zemalja prema nedužnom islamskom stanovništvu. Temo nastoji da ubedi Turke Rumunije, čiji je broj u to vreme bio dosta veliki da ne napuštaju svoje ognjište. On analizira verske i nacionalne slobode Turaka u Rumuniji i upoređuje ih sa stanjem u ostalim balkanskim zemljama dokazujući da je njihovo stanje mnogo bolje. Po njegovim rečima Grci vrše teror ne samo nad muslimanima u južnoj Albaniji, nego i nad Vlasima i ortodoksnim Albancima samo ako kažu da nisu Grci. U rubrici »*Havadis-i Hariciye*« (Spoljni događaji) najviše vesti ima o Albaniji i Albancima. U jednoj vesti se govori kako su Grčki propagandisti pokrenuli veliku kampanju među ortodoksnim Albancima u Bukureštu, Galiciji, Braili i Konstanci pod parolom »U Albaniji muslimani ubijaju hrišćane«, čime raspaljuju mržnju jednih prema drugima, koji su braća.

⁵⁴ O ovom pokretu v. opš. u našem članku u »Bibliographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuro-pas«, Band II, München 1975, s. v.

Hachi Qamili. Tu je data i najvažnija bibliografija.

⁵⁵ Temo, n. d. 267.

Sve to pokazuje da je Temo duboko razmišljao o sudbini Turaka u Rumuniji i o budućnosti albanskog naroda uopšte.

Izbijanjem I svetskog rata, Temo je u zvanju kapetana rumunske vojske radio prvo u Medžidiji, gde je njegova žena bila predsednik Crvenog krsta Medžidije, a nešto kasnije je prebačen u Moldaviju kao zdravstveni inspektor. Ovde je lečio turske inter-nirce.

Po svršetku rata, veliki broj Albanaca muslimana izabrali su ga za delegata na Mirovnoj konferenciji u Parizu da se tamo bori za stvar albanskog naroda i za reviziju granica određenih na konferenciji ambasadora u Londonu. Temo je otputovao zajedno sa svojim starim prijateljem princom Gikom, pretendentom na albanski presto. Po Temovim rečima, bila su 22 delegata Albanaca iz raznih krajeva, kao i iz albanskih kolonija u inostranstvu. Kao predsednika albanske delegacije Temo pominje Halil-pašu iz Argirokastre (Ergirili), bivšeg ministra turske vlade, delegat istanbulskih Albanaca, dok je najveće materijalne žrtve podneo Debranac Fuad-beg, takođe delegat albanske kolonije u Istanbulu. Jedan njegov prijatelj upoznao ga je sa Pašićem i nakon kraćeg razgovora, Pašić ga je zamolio da opširnije razgovara sa njegovim zetom Markovićem. Temo je vodio duge razgovore sa Markovićem, ali se ni u čemu nisu mogli složiti.⁵⁶ Razočaran što Albansko pitanje nije rešeno, kako ga je on zamišljao, Temo se vraća u Konstancu i pristupa »Narodnoj partiji«, koju je odmah po svršetku rata osnovao general Averagesku. Temo prilazi ovoj Partiji i organizuje je u Pazardžiku među Turcima, Rumunima i Bugarima. Na izborima pobedio je sa ogromnom većinom i izabran je za senatora u Rumunskom parlamentu. Pune dve godine Temo je branio u Rumunskom parlamentu interese muslimanskog stanovništva u Rumuniji. Kao senator dosta je učinio da se olakša život oko 150 turskih porodica koje su ostale da žive u Adakaleu. Po isteku senatorskog mandata, Temo se vraća u Medžidiju i radi na kulturno-prosvetnom uzdizanju turskog stanovništva. Njegovim zauzimanjem osniva se u Konstanci viša medresa, vrlo moderna škola sa francuskim kao jednim od nastavnih predmeta. Škola je osnovana da daje kadrove za turske učiteljske škole i verske službenike. Broj turskih škola se povećao, jer su Rumuniji bili priključeni i Pazardžik i Silistra, u kojima je živeo veliki broj Turaka. Temo piše bukvar za osnovne škole, udžbenik »Rumunski u razgovoru« posvećen Turcima, kao i udžbenik higijene, koju je kao predmet predavao u ovoj školi. U početku je Temo

⁵⁶ Temo, *n. d.* 277—278. Delegacija albanske kolonije u Rumuniji bila je sastavljena od Pandeli Evangelija, Ibrahima Tema i Pjetër Goxhamanija. Interesantno je da Fan Noli nije učestvovao na konferenciji mira u Parizu iako se to isti-

će u mnogim napisima o Fan Noliju i prikazuje kako je on maltene spasio Albaniju. Detaljnija istraživanja u vezi s razgovorima Tema i Pašića nismo vršili, već samo prenosimo neke misli iz Temovih memoara.

bio jedini lekar, a kasnije je njegovom zaslugom broj lekara Turske povećan na osam. Istovremeno je osnovao i školu za muslimanske devojčice. Zahvaljujući svom autoritetu, pošlo mu je za rukom da izdejstvuje mnoge stipendije za univerzitete, tako da se broj visokoobrazovanih kadrova među muslimanima Dobrudže veoma povećao. Temo je, takođe, bio jedan od organizatora pokreta Turaka Dobrudže da se Pazardžik i Silistra priključe Rumuniji i u tom smislu je organizovao mitinge i slao memorandume međunarodnim komisijama. To što su Turci u Rumuniji uživali dosta široka nacionalna i verska prava, u velikoj meri je zasluga dr Tema. Jedno vreme je bio i predsednik opštine Medžidije. Tada su jugoslovenske vlasti blizu groblja u Medžidiji podigle spomenik palim srpskim borcima. Temo je pružio punu pomoć oko ove akcije zbog čega je bio odlikovan ordenom Svetog Save od strane Jugoslovenske vlade.⁵⁷ Bio je nosilac i nekoliko rumunskih odlikovanja. Zato što je za vreme I svetskog rata 17 meseci lečio turske internirce u Bogdanskoj, bio je odlikovan i od strane Turske vlade.

Od 1936—1940. godine Temo je radio u Medžidiji kao očni lekar u svojoj privatnoj ordinaciji. Istovremeno je predavao i higijenu i anatomiju u medresi u Medžidiji. Za to vreme nekoliko puta je posećivao Tursku. Prilikom jedne posete Brusi, sreo je već ostarelog Ahmed Riza, bivšeg predsednika Pariskog komiteta, koji je, čim ga je video, počeo da napada Kemalove reforme. Ni ovom prilikom se Temo s njim nije složio. Na Balkanskom kongresu lekara 1936. godine u Istanbulu, učestvovao je i Temo kao član Rumunske delegacije. Tom prilikom je, zajedno sa ostalim delegacijama, posetio razna mesta, među kojima i Uludag kod Bruse, koji upoređuje sa Tomorijem u Albaniji. Tada je imao još bolje mogućnosti da se upozna sa Kemalovim reformama. To ga je navelo da napiše brošuru »Zašto volim Ataturka«.

Oko 1940. godine, zbog tereta godina i oronulog zdravlja, Temo je prestao da radi. Umro je 5. avgusta 1945. godine. Sahrinjen je u Medžidiji, ispraćen od velikog broja građana Medžidije i Konstance svih narodnosti. Po vlastitoj želji, pre sahrane, telo mu je obavijeno albanskom zastavom umesto belim platnom (kefinom).⁵⁸

III

U toku dosadašnjeg izlaganja mi smo se sretali sa nekoliko Temovih dela, stručno-popularnim, pedagoškim i publicističkim. Ovde ćemo pokušati da damo pregled svih njegovih dela na turskom jeziku, jer neka nisu nigde pomenuta.

⁵⁷ Temo, *n. d.* 292.

⁵⁸ Na osnovu usmenih i pisme-

nih podataka koje smo dobili od dr Naima Tema.

1) *Aile Tabibi* (Porodični lekar), Istanbul, Arakel Matbaası. Delo nismo imali u ruci, ne znamo godinu štampanja, ali pretpostavljamo da je štampano oko 1894. Inače, delo pominje sam Temo u svojoj biografiji.

2) *Tagaddi ve devam-i hayat* (Isхранa i dug život). Delo je štampano, ali nemamo drugih podataka o njemu.

3) *Tababat-i avâm ve Hifzi sihhat* (Narodna medicina i čuvanje zdravlja), Mecidiye, Işık Matbaası 1914, 96 strana, arapskim pismom.

4) *Elifba* (Bukvar), Mecidiye, Işık Matbaası 1915. Delo je štampano arapskim pismom i upotrebljavalo se za turske škole u Rumuniji.

5) *Conducatorul Conversatei* (Vodič za konverzaciju), Mecidiye, Işık Matbaası 1915, 127 strana. To je udžbenik rumunske konverzacije za Turke koji uče rumunski.

6) *Atatürkü niçin severim* (Zašto volim Ataturka), Mecidiye, Işık Matbaası 1937, 16 strana. U ovoj brošuri Temo iznosi svoje simpatije prema Ataturku ističući da su se sa Ataturkom ostvarili ideali za koje se on borio.

7) *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemati vatanıye ve inkilâbi milliye dair Hatıratım* (Formiranje društva »Ujedinjenje i napredak« i moje uspomene o patriotskim uslugama i nacionalnoj revoluciji), Mecidiye 1939, strana 303. Ovo su, u stvari, već citirani Temovi memoari kojima smo se obilato koristili u sastavljanju njegove biografije.

Pored ovih posebnih dela, Temo je bio, kako smo gore napomenuli, i glavni urednik nedeljnog lista »Işık« i u svakom broju je objavljivao po jedan uvodnik. A i druge materijale u listu pisao je ili sâm Temo ili ih je prevodio sa raznih jezika na turski jer je broj saradnika bio ograničen. Kada bismo imali sve brojeve, videlo bi se koliko je velika bila Temova novinarsko-publicistička aktivnost. Nije isključeno da se Temovi članci mogu naći i u nekom od mladoturskih listova koji su izlazili u raznim centrima Evrope. Zatim, sigurno je objavljivao razne članke u listovima Osmanske demokratske partije koji su izlazili u Istanbulu, a ne treba isključiti mogućnost da se mogu naći i članci objavljeni i na rumunskom jeziku.

Međutim, sigurno je da je Temo saradivao i u tadašnjoj albanskoj štampi koja je izlazila van granica Turske. Kao dokaz tome mi ćemo pomenuti njegov članak na francuskom jeziku »La Bulgarisation de l'Albanie« objavljen u časopisu »Albania« (Bruxelles, 15—31. jula 1898). U ovom članku Temo govori o listu »Balkan« koji je izlazio u Ruščuku (Ruse) na turskom i bugarskom jeziku.

Urednik ovog lista bio je Temov prijatelj Ahmed Zeki-bej. Njega su jednog dana pozvali u policiju i šef mu je rekao: »Vaš list više neće izlaziti, to Vam kažem u poverenju. Mi ne možemo da ne udovoljimo Visokoj Porti koja nam je obećala da ćemo uskoro otvoriti bugarske škole na Kosovu. Štaviše, mi ćemo dobiti nove berate koji će nam omogućiti da imenujemo jedan deo sveštenstva u Albaniji.« U nastavku članka Temo kaže da se ne treba baviti pitanjem ukidanja lista, jer je to stvar bugarskih vlasti, već se ovde radi o tome da Bugarska ulaže ogromne napore kako bi dobila slobodu da nastavi sve šire i kompletnije bugariziranje teritorija nastanjenih Albancima. Temo najoštrije osuđuje i bugarske aspiracije i tursku politiku koja je ignorisala interese albanskog naroda. »Bugari, svojim nezajažljivim apetitom, pripremiće brzo buđenje albanskih nacionalnih osećanja, jednu oštru reakciju, jedan opasan revanšizam.« Ovaj isti članak, uz jedan uvod prosvetiteljskog karaktera, Temo je u istom broju objavio i na albanskom, ali napisan arapskim pismom.

Ja nisam bio u mogućnosti da pregledam sve brojeve lista »Albania«, ali treba pretpostaviti da je Temo u njemu saradivao i pre objavljivanja ovog članka. Jedan posredan dokaz tome imamo u broju od 1—15. avgusta 1898. godine istog časopisa u kome, tada poznati albanski pesnik Geg Postripa (Filip Shiroka), posvećuje Temu jednu pesmu povodom njegove ženidbe i upućuje mu sledeće reči: »Buket cveća (posvećenog) poštovanom gospodinu doktoru I. Temu, saradniku časopisa 'Albania' povodom sretne ženidbe.« Prva strofa ove pesme glasi:

Nuk e kam nnerin me te njoft, Zotni
 Por nën shkrimet tuaja t'njof si me t'pas pa;
 Shpirtin t'lart ke e zemren nnez n'dashtni
 Për komb ton t'mjerin, qi aq posht ka ra.

Prevod:

Nemam časti da te lično poznajem, gospodine,
 Ali kroz spise te znam, kao da sam te video
 Imaš uzvišenu dušu, a srce ti u ljubavi plamti
 Za našim jadnim narodom koji je tako nisko pao.

Sve ovo upućuje na zaključak da i pored ovih podataka koje smo uspeli da prikupimo o Temu, treba nastaviti istraživanja u vezi sa njegovim publicističkim radom. Sigurni smo da će ta istraživanja dovesti do novih saznanja o njegovoj neobičnoj ličnosti.

IV

Ako se pažljivo pročitaju Temovi memoari, videće se da su upućeni prvenstveno turskoj čitalačkoj publici i da o Temovoj aktivnosti u vezi sa albanskim pitanjem ima malo podataka. Možda je Temo konstatovao da je u turskoj historiografiji do tridesetih godina minimizirana njegova uloga u formiranju organizacije »Ujedinjenje i napredak« i da je svojim memoarima želeo da mnoge stvari izvede na čistinu. I, ako mu je to bio cilj, može se reći da mu je to umnogome pošlo za rukom, jer njegovi memoari posle objavljivanja postali su jedno od najcitiranijih dela u vezi sa mladoturskim pokretom. Zato se može pretpostaviti da je Temo namerno izostavio svoju aktivnost koja se odnosi na albansko pitanje. Zbog toga, mi ćemo pokušati da donekle osvetlimo i ovu stranu njegove aktivnosti, da navedemo niz podataka u vezi s njom, ostavljajući budućim istraživačima da ovo naše istraživanje dopune i svestranije osvetle.

Iz Temovih memoara jasno se vidi da se on, posle dolaska u Istanbul, kretao uglavnom u društvu viđenih Albanaca, na njih se oslanjao i od njih tražio pomoć kad god je imao materijalne ili političke neprilike. On drži sastanak sa svojim istomišljenicima u kafani jednog Albanca, među prvima prima u svoju organizaciju Albance Nedžipa Dragu, Ibrahima Pećanca i Šahina Kolonju. Temo je, kao stariji po godinama i po školi, protežirao Derviša Himu, koji je takođe bio uključen u ovu organizaciju i, kako smo istakli, bio je najžešći neprijatelj apsolutizma sultana Hamida kao i mladoturaka, a istovremeno najrevolucionarniji borac za albanska prava. I kasnije, kada je bio u Rumuniji, Temu su kao najbolje veze sa Istanbulom bili tamošnji Albanci. Svi su izgledi da se Temo, još vrlo mlad, upoznao sa najvažnijim ličnostima albanskog pokreta u Istanbulu. O ovome imamo potvrdu u memoarima albanskog patriote Jani Vretoa,⁵⁹ jednog od osnivača Istanbulskog društva. Nakon što je opisao prve inicijative oko formiranja društva i diskusije oko pisma, zatim o tome kako su prvi sastanci usahnuli sami od sebe, jer su neke ličnosti napustile Istanbul, Vreto u svojim memoarima nastavlja: »Pošto su se povukli prvaci, Hasan Tahsin je počeo da poziva u svoju sobu u Istanbulu (iznad Pašakapu, koja je jedna bogougodna institucija od onih koje na turskom zovu medrese) druge Albance. Na nekim od ovih sastanaka učestvovao je pisac ovih redaka (tj. Vreto — H. K.). Među onima koji su učestvovali na sastancima, od muslimana su bili ovi: Seit-bej Tirana, Šefki efendi iz Girokastre, Jahja iz Dinoa kod Permetija, *Ibrahim-beg, lekar iz Starova* (podvukao H. K.), Sami-bej Frašeri koji je učestvovao na poslednjim sastancima, kao i Hasan Tahsin« (. . .)⁶⁰

⁵⁹ Jani Vreto, »Mendime mbi shkrimin e gjuhës shqipe«, u: *Jani Vreto, vepra të zgjedhura*, Tiranë 1973, 275 i dalje.

⁶⁰ O Hodža Tahsinu, prvom rektoru Istanbulskog univerziteta, pesniku, prirodnjaku i pokretaču časopisa »Mecmu'a-i 'Ulum«, kao i

U to da je ovaj »Ibrahim-beg, lekar iz Starova« baš dr Ibrahim Temo, mi uopšte ne sumnjamo, jer u nekoliko izvora nalazimo da se pominje kao Ibrahim Temo Starova.⁶¹ Međutim, ono što nas navodi da s izvesnom skepsom primimo ovaj podatak kao siguran je pitanje Temovih godina, jer ako je tačan datum njegovog rođenja 1865. godina, onda je Temo u to vreme bio suviše mlad.

Međutim, tek prelaskom u Bukurešt, gde je naišao na punu podršku Načoa, koji ga je prihvatio da bude u školi koju ja Načo bio osnovao, dr Temo se aktivno uključio u albanski pokret i vodi borbu na dva fronta, za reforme u Osmanskom Carstvu i za emancipaciju albanskog naroda. To što Temo radi u dva pravca, pitanje koje zbunjuje mnogobrojne albanske istraživače, za nas je sasvim jasno. Na ovo pitanje je najlepše odgovorio Šemsudin Sami Frašeri koji je jednom prilikom rekao da je Osmansko Carstvo šira domovina Albanaca, a Albanija njihova uža domovina. Većina albanskih političara i intelektualaca tog vremena smatrali su da Albanci, okruženi susednim zemljama koje su imale zavojevačke aspiracije prema teritorijama nastanjenim Albancima, neće moći da opstanu ukoliko se odvoje od Osmanskog Carstva. Reformisanjem Carstva, uvođenjem unutrašnje autonomije, kulturnom emancipacijom oni bi se postepeno pripremili za budući samostalni život. U ovom duhu, je i memorandum koji su Temo, Načo i Konica uputili velikom veziru da bi ga ovaj preneo sultanu, u kome se traži da se Albanci priznaju kao poseban narod (kao što su priznati Grci, Bugari i kasnije Srbi), pravo upotrebe albanskog jezika u školama i oslobođenje albanskih interniraca.⁶²

Sigurno je da Temo, zauzet lekarskim pozivom, nije mogao da posveti dovoljno vremena albanskoj propagandi, ali zato je pružao materijalnu pomoć i podržavao albansku stvar svojim autoritetom, a u to vreme biti lekar nije bila mala stvar.

Temo je osetio da je časopis »Albania«, koji je izdavao Konica najozbiljniji albanski časopis, a sigurno da je politika časopisa donekle odgovarala Temovim pogledima — traženje albanske autonomije ali ne i nezavisnosti zbog opasnosti od suseda, tolerantna kritika turske politike, borba za albanske škole i kulturno-prosvetnu emancipaciju, najoštrije borbe protiv Grčke i njene politike helezicije Albanaca. Neosporno je, takođe, da je Temo materijalno pomagao ovaj list. U broju 3 od 25. maja 1897. godine »Albania« piše: »Naš prijatelj dr Temo (Medžidija, Rumunija) poslao nam je 50 franaka a g. Paša Ismail, takođe iz Medžidije, 5 franaka.« Da se ne radi o maloj sumi, dovoljno je kad se vidi da se u listu donose i imena onih koji su dali 5 franaka.

borcu za albanski kulturni preporod v. naš članak u »Biographisches Lexicon zur Geschichte Südosteuropas«, Band III, München 1965, s. v. Tahsin Hasan.

⁶¹ Skendi, *n. d.* 336 i na nekoliko drugih mesta.

⁶² S. Iancovici, *n. d.* 42.

Iz indirektnih informacija koje daje S. Lancovici, može se zaključiti da je početkom 1897. godine u Konstanci funkcionisalo rumunsko-albansko društvo »Ndihma« (Ajutorul). 1900. godine dr Temo je sigurno bio u Upravnom odboru ovog društva, a mi pretpostavljamo da je on to bio od samog početka, jer je bio jedan od najuticajnijih Albanaca u Medžidiji i Konstanci.

U januaru 1899. godine organizovan je u Bukureštu »Krug albanskih studenata« (Qarku i studenteve shqiptare) na čelu sa Derviš Himom. Ovo društvo je 12. septembra 1900. godine promeniло ime u »Shpresa«. ⁶³ 1902. godine Društvo je imalo oko 150 članova, među kojima je bio i dr Temo.

U Braili je 1904. godine osnovano društvo »Djalëria shqiptare« (Albanska omladina). Ovo društvo je organizovalo predavanja za svoje članove. Među predavačima su bili poznati Albanci u Rumuniji P. Evangeli, K. Dako, K. Papajani, Mihail Lehova i dr Temo. ⁶⁴

Društvo »Bashkimi« (Jedinstvo) iz Bukurešta osnovalo je svoju sekciju u Konstanci čiji je predsednik bio Mihail Lehova, a potpredsednik dr Temo. ⁶⁵

Vrlo je interesantno mišljenje Faika Konice, najvećeg albanskog intelektualca XIX i prve polovine XX veka, izdavača lista »Albania« u Briselu i Londonu. U svom rukopisnom delu »Mémoire sur le mouvement national albanais« Konica daje listu albanskih patriota u zemlji i inostranstvu i njihove karakteristike. Sudovi Konice o pojedinim ličnostima, od kojih je većinu lično poznao vrlo su interesantni, a iznad svega veoma lucidni. Mnoge ličnosti iz južne Albanije koje u raznim istorijama slave kao patriote, Konica prikazuje kao otvorene grekomane. Međutim, evo šta Konica kaže o Temu: »Sjajan patriota, ranije major turske armije, napustio Istanbul posle zapovesti da bude uhapšen, jer je bio optužen kao mladoturčin. Sada je lekar grada Medžidije (opštinski lekar).« ⁶⁶ U jednom pismu upućenom 22. juna 1898. godine Konica obaveštava austrijskog ministra spoljnih poslova Goluhovskog o osnivanju društva (Përlindja shqiptare« (Albanski preporod) i šalje mu na uvid nacrt statuta društva. Cilj ovog društva je bio da »okupi sve prave aktivne patriote i da vrši pritisak na tursku vladu da učini koncesije u odnosu na albansku stvar«. Kao mogućeg predsednika Konica predlaže Abidin-pašu Dino Prevezu, bivšeg ministra spoljnih poslova Turske, tada valiju grčkog arhipelaga ili dr Ibrahima Temu. Sve to pokazuje koliki je autoritet uživao Temo među albanskim patriotima u albanskim kolonijama u inostranstvu.

⁶³ Po R. Qosi (n. d. 60) ova promena imena je izvršena marta 1902. godine, što je bez sumnje pogrešno. Ceo rad obiluje ovakvim greškama.

⁶⁴ S. Iancovici, n. d. 42.

⁶⁵ S. Iancovici, n. d. 46; Skendi, n. d. 336.

⁶⁶ Ovaj rukopis Konice otkrili smo u Državnom arhivu u Beču i uskoro ćemo ga objaviti.

Časopis »L'Albanie«, koji je u Brislu izdavao Derviš Hima, u br. 11—12 od decembra 1907. godine objavio je na francuskom duži članak pod naslovom »Les Albanais à la Conference de la Paix à la Haye« u kome se govori o memorandumima upućenim konferenciji mira u Hagu od strane raznih albanskih komiteta. Na str. 6 nalazimo sledeće:

»Vodeće patriote albanske kolonije u Konstanci (Rumunija), koji su nas zadužili da podnesemo visokoj skupštini u Hagu njihov zahtev, ispunjen mudrošću i skromnošću, a koji je naišao na puno odobravanje kako muslimana tako i hrišćana, neće nikada izdati svoju 'Besu'. Ova vrlina je ostala u srcima hrabrih potomaka Pelazga. Stegnite ruku dr Tema, Šahin bega⁶⁷ i Albanaca Sofije, ovih ljudi koji se otvoreno bore u Bugarskoj za spas i nezavisnost svoje zemlje mirnim sredstvima preko štampe i organa koje su sami osnovali.« (..)

U istom broju objavljen je i »Mémoire adressé par les Albanais patriotes de la Colonie de Constanza aux Hautes Mandataires des puissances à la Conference de la Paix à la Haye«. Iz ovog memorandumu, čiji je inspirator, ako ne i autor bio Temo, mogu se dosta jasno sagledati Temovi pogledi na albansko pitanje. U memorandumu se albanski zahtevi svode na sledeće: »Otvaranje albanskih škola, bolja administracija pravosuđa, davanje slobode shodno modernoj civilizaciji i progresu čovečanstva. Zbog nedostatka škola ili zato što se Albancima nameću grčke škole, Albanci, umesto da u svojoj vlastitoj zemlji imaju novine, časopise, štamparije, mesto da među svojim narodom šire principe koji pokreću njegovu intelektualnu i moralnu emancipaciju, oni su prisiljeni da napuštaju svoju zemlju da bi se školovali u inostranstvu i da tamo formiraju štamparije, štampu... Retke su zemlje u kojima Albanci ne poseduju niti jedan list, niti jednu fabriku, sem Grčke i Turske... Visoka Porta ne želi da se stanovnici Albanije školuju na svom maternjem jeziku, jeziku svojih predaka. Heleni u ime Isusa Hrista i svih svetaca bacaju anatemu i prokletstvo na Albance ortodokse. Oni sanjaju da se njima nametnu i da ih daruju svojom zaštitom, da im nametnu tako sjajnu civilizaciju, onu savremene Grčke« ..., itd.

Početkom 1912. godine počela je u Osmanskom Carstvu predizborna kampanja za izbor poslanika za parlament. Mladoturci, koji su bili izgubili većinu u ranijem parlamentu, nastojali su svim silama da sada obezbede većinu i da na svaki način spreče izbor poznatih albanskih patriota sa kojima su bili došli u otvoren sukob zbog svoje politike prema Albancima. Tada su viđeniji albanski patrioti u Istanbulu, kao Derviš Hima, Hasan Priština, Nedžib Draga, Ismail Kemal i drugi, sastavili jednu listu albanskih kan-

⁶⁷ Misli se na Šahina Kolonju (v. nap. 26).

didata za čiji izbor treba da se Albanci bore. Neki među njima, kao H. Priština, N. Draga i D. Hima, krenuli su u Rumeliju da vode agitaciju. U ovoj listi, za poslanika Struge bio je predložen Ibrahim Temo. Ali su mladoturci, negde i uz vojnu intervenciju, sprečili izbor svojih suparnika, što je još više zaoštrilo ionako zaoštrene odnose između Albanaca i mladoturaka. Ali, za naša razmatranja je ovo važno jer je to još jedan od dokaza da su najviđeniji Albanci toga vremena dr Ibrahima Temu smatrali velikim albanskim patriotom.

1919. godine, Albanci iz Bukurešta i Konstance, poreklom iz raznih krajeva Albanije, Kosova i Makedonije, uputili su protest Konferenciji mira u Parizu protiv grčkih pretenzija na teritorije južne Albanije. U ime Albanaca iz Rumunije protest je potpisalo 1.176 Albanaca ortodoksa iz Bukurešta i 232 Albanca triju veroispovesti iz Konstance. Među potpisnicima se nalazi i dr Ibrahim Temo. U protestu se, između ostalog, kaže da »nezajajljivi susedi pod izgovorom da spasu albanski ortodokсни element, nastoje da, od krajeva pripojenih našoj državi na Konferenciji u Londonu, išćupaju distrikt Korče, kolevke našeg nacionalnog preporoda i Argirokastra, kao i celu južnu Albaniju (koju Grci nazivaju Severni Epir), a koji su nastanjeni isključivo Albancima hrišćanske i islamske veroispovesti koji žive u punoj slozi i neprestano zajednički rade za nacionalnu stvar. Grčki element predstavlja samo neznatnu manjinu.

Uzimajući u obzir čisto albanski nacionalni karakter ovih regiona, mi smatramo neistinitim tvrđenje onih 2.500 potpisnika panepirotskog memoara, poslanog iz Amerike Konferenciji mira, kojim ovi nazovi Albanci juga traže da se oblasti Korče i Girokastra pripoje Grčkoj.«⁶⁸

Potpisi uz navođenje mesta odakle su poreklom mogu biti takođe interesantni za izučavanje albanske emigracije u Rumuniji.

Jedan od važnih indikatora koji nam pomaže u osvetljavanju naučne, stručne, političke i ideološke orijentacije jedne ličnosti je i njegova biblioteka. Mi smo naveli da je posle Temove smrti sav njegov arhiv prenet u Albaniju. Međutim, izgleda da je ostala njegova biblioteka ili jedan njen deo. Od pomenutog Temovog sina dr Naila Tema, dobili smo jedan mali deo iz njegove biblioteke. To su razni listovi, časopisi, memorandumi, štampane knjige, brošure, od kojih neke knjige i sa posvetom pisaca, a koje se prvenstveno odnose na albansko pitanje. Među njima nalazimo nekoliko brojeva časopisa »Albania«, nekoliko brojeva časopisa »L'Albanie«, zatim časopise »Opinga«, »Dodona«, »L'indépendance Albanaise«, »Tribuna e mendimeve të lira«, »Drenova«, listove »Shqipëria e re«,

⁶⁸ *Protestation adressée à la Conférence de la Paix par les Albanais de Bucarest et Constanza (Rouma-*

nie) contre les prétentions grèques sur l'Albanie du Sud, Bucarest 1919.

»La nazione albanese«, zatim niz dela štampanih po prvi put u Bukureštu od Sami Frašerija, Jani Vretoa itd. Sigurno je da se može naći još dosta materijala koji potvrđuju našu tezu o angažovanosti Teme oko albanskog nacionalnog pitanja i da bi oni još reljefnije potkrepili ovu našu tezu.

Temo je, po našem mišljenju, sve do svoje smrti bio angažovan oko albanskog pitanja. Navešćemo još nekoliko sitnijih podataka. U listu »Tribuna e mendimeve të lira« (Tribuna slobodne misli) od 25. jula 1928. godine koji je izlazio u Bukureštu, u rubrici »Pošta redakcije«, nalazimo belešku u kojoj Redakcija zahvaljuje Temu na poslatom novcu za pretplatu i nastavlja: »Primedbe koje ste stavili u vezi sa prevodom Rubaija Omera Hajjama su ispravne.« Ne znamo o kakvim se prevodima radi, ali bilo bi vrlo interesantno ukoliko bi se te primedbe odnosile na prevode »Rubaije« od Fan Nolja na albanski.

Nažalost, nedostaje nam list »Shqipëria e re« koji je izlazio u Bukureštu i u kojem sigurno ima dosta podataka o Temu. U br. od 17. oktobra 1926. godine nalazimo oglas: »Dr Ibrahim Temo, okulista, specijalista za očne bolesti, prima vizite svakog dana u svojoj kući u Medžidiji. Za siromašne Albance pregled besplatan.« U jednom drugom broju ovog lista (14. april 1929) njegov sin Skender Temo objavio je na francuskom jedan članak pod naslovom »Une grande probleme pour l'Albanie« (Jedan veliki albanski problem) u kome govori o novom građanskom zakoniku u Albaniji koji je stupio na snagu 1. aprila 1929. godine.

*

**

Završavajući ovaj rad o dru Ibrahimu Temu, osnivaču društva »Ujedinjenje i napredak«, društva koje je dovelo do mladoturske revolucije i svrgavanja sultana Abdul-Hamida II, smatramo da smo postigli sledeće ciljeve:

— osvetlili smo, donekle, figuru dr Ibrahima Tema i ukazali na njegovu dvostruku političku borbu — za rušenje apsolutizma u Osmanskom Carstvu i uspostavljanje konstitucionalnosti, s jedne, i za kulturno-prosvetnu emancipaciju albanskog naroda, a protiv aspiracija susednih država na teritorije naseljene u većini Albanicima, s druge strane — dva aspekta iste borbe koja se samo na izgled čini protivurečnom,

— prvi put smo istakli Temov stručni i publicistički rad, jer je on do danas ostao, tako reći, nepoznat,

— ukazali smo na ulogu Albanaca u mladoturskoj revoluciji preko primera Teme i nekolicine drugih kao i na isprepletenost tursko-albanskih odnosa u ovom periodu,

— smatramo da ćemo ovim radom pokrenuti nova istraživanja postavljenih problema kao i ukazati na pravac kojim ona treba da se kreću jer su dosadašnji istraživanja o ovim pitanjima kako u albanskoj tako i u turskoj istoriografiji dosta jednostrana.

S u m m a r y

DR. IBRAHIM TEMO — THE FOUNDER OF THE YOUNG TURKS
COMMITTEE »UNITY AND PROGRESS«

*(The contribution to the clarification of the role of the Albanians
in the Young Turks Revolution)*

Dr. Ibrahim Temo, the founder of the Young Turks Committee »Unity and Progress« is not unknown either in Turkish or Albanian historiography. But in both of them his role has been presented rather one-sidedly. In Turkish historical works, as well as in the foreign ones published in Europe, which deal with the young Turks Movement, Temo has been mentioned only as the founder of this Committee; a few details about his arrest and escape to Romania, and his founding of the Democratic Party of Turkey have been given, but his cultural and educational activity among the Turks of Dobrudja has not been mentioned; nothing is known about his works written in Turkish nor about his various activities concerning the Albanian National Movement. On the other hand, Dr. I. Temo is mentioned in the Albanian historical works, but his cultural and educational activity, his works, even his activity as a publisher have also remained completely unknown. However, Temo's role both as a fighter against the sultan's absolutism, and as fighter for the political, cultural and educational emancipation of the Albanian people, is much greater and far more complex.

In this article an attempt is made for the first time to present a more complete biography of Ibrahim Temo, and to clarify some important and, at the same time, unknown moments from his life and work. Numerous aspects of his political, cultural, educational activities have been clarified on the basis of his autobiography published in Medjidiye, Romania, in 1939, data which the author of this article has obtained in Constanza from his son, Dr. Naim Temo, and on the basis of the files and various material from Temo's library. His activities among the Turks of Dobrudja are also mentioned for the first time, and his works, of which some have been published in Turkey and some in Romania, are also listed for the first time. Already in 1898 he began contributing to Albanian newspapers and magazines; this fact has been totally unknown up to now. During the Balkan War Temo was the chief of a Romanian Red Cross Mission in Istanbul, and during the Prince Wiede's rule he was the chief of the same Mission in Albania. In 1913, after his return from Albania, he founded a printing firm called »Işik« (The Lightning) in Turkish, and began publishing the weekly magazine called »Işik« which he edited himself, and for which he wrote and translated most of the material. As a member of the Albanian Settlement in Romania he took part in the

Peace Conference held in Paris. After World War I, I. Temo was elected senator in the Romanian Parliament, and owing to his permanent struggle and great authority he contributed to the opening of the Turkish schools for the Turkish minority in Romania, and to their cultural and educational development. Also discussed is Temo's participation in the Albanian National Movement, and a number of the previously unknown cases are given. In addition, the biographies of many of Temo's collaborators are reconstructed in brief. Most of them were Albanians like Temo himself. The numerous errors appearing in many works about Temo, published so far, are also corrected.

Through Temo's case the author wanted to emphasize particularly the role of certain Albanians, coming from the Yugoslav territory, who played an important role in the recent Turkish and Albanian history, and whose role is minimized in the contemporary Albanian historiography only because they come from our country.